

A kun és jász székközpontok kérdéséhez

HATHÁZI GÁBOR

Több mint három évtizede annak, hogy Pálóczi Horváth András nagy ívű tanulmányban összegezte a kunok magyarországi beköltözésével, szállásterületeik kiformálódásával összefüggő település- és társadalomtörténeti, valamint demográfiai kérdéseket.¹ Túlzás nélkül állítható, hogy – problémafelvetéseit, módszereit, eredményeit tekintve egyaránt – mindmáig megkerülhetetlen alpmunka született meg. Legfőbb érdemeként említhető talán a régészeti topográfia módszereinek, vizsgálati szempontjainak, egyáltalán a régészeti emléanyag új forráscsoportként való beemelése a magyarországi kun és jász településtörténeti kutatásokba, melyek addig jobbra csupán írott forrásokra alapozódtak. Pálóczi Horváth András „régészeti településföldrajza” fő célként – nyilván nem függetlenül Györffy György egybevetésre alkalmas történeti kutatásainak² időhatáraitól – a kun és jász beköltözéstől a székközpont megszületéséig terjedő, XIII–XIV. századi időszakot tárgyalta. Így beható elemzése a székközpont, s ezen belül az új igazgatási feladatokat betöltő XV–XVI. századi székközpontok kérdéseire csupán érintőlegesen terjedtek ki.

A székközpontok célirányos történeti és régészeti vizsgálata eddig magának a kun-jász kutatásnak sem keltette fel különösebben a figyelmét. Ennek ellenére, jobbra más kutatások „melléktermékeként”, az utóbbi évtizedekben annyi fontos, látszólag lappangó adat, tudományos részeredmény gyűlt fel, mely önmagában is meglepő. Rendszerezésüket, értelmezésüket nagymértékben segíthetik Pálóczi Horváth Andrásnak a Nagykunság XV–XVII. századi szállásállományára irányuló újabb kutatásai, biztos módszertani alapot nyújtva immár a székközpontok vizsgálatához is.³

Bevezetőül elengedhetetlen röviden vázolni a történelmi háttérkörülményeket. A

1. PÁLÓCZI HORVÁTH 1974. 244-259.

2. GYÖRFFY 1990. 274-304.

3. PÁLÓCZI HORVÁTH 1986a. 181-202; uő 1987. 11-28; uő 1992. 49-112.

középkori magyar királyság „nemzetiségeinek” meghatározó csoportját alkották azok a kelet-európai steppékről érkező, török nyelvű kunok és iráni jászok, akiket a tatárjárás eseményei sodortak a Kárpát-medencébe. Második, immár végleges befogadásuk (1246), pontosabban a megtelepedésükre biztosított földek és kiváltságok (igazgatási és bíraskodási autonómia, részleges adó- ill. vámmmentesség) fejében a királyi könnyűlovasság gerincét adták, mintegy másfél évszázadon át. A viszonylag zárt tömbökben megtelepedő 6 kun és 1 jász nemzetség körében néhány nemzedék alatt igen jelentős asszimilációs-feudalizálódási folyamatok zajlottak le (letelepült, földműves életmód és kereszténység átvétele). Ezek eredményeként a kunok és jászok azonban nem csak steppei kultúrájukat, hanem a legfőbb katonai értéküket jelentő nomád harcmodorukat is feladták. A következmények Zsigmond uralkodása idején jelentkeztek. Az állandó költségvetési hiánnyal küzdő, ugyanakkor a török veszély miatt hadseregreformot szorgalmazó uralkodó számára a kunok és jászok többé már nem jelentettek értékes fegyvernemet: a XIV–XV. század fordulójától már csak „adóalanyként” számított szolgálataikra. Hadkötelezettségük adózássá alakult át, így a katonai funkcióhoz idomuló, nomád gyökerű nemzetségi szervezetet is az uradalmi jellegű gazdálkodásra alapozott feudális területi igazgatás, a szék-rendszer váltotta fel.⁴ A székek kiépítését a kun kapitányok kezén lévő szállások és birtokok valóságos „igazoltatási hulláma” vezette be. Zsigmond erre vonatkozó legkorábbi rendelkezése ugyan csak 1404-ből ismert (többször megismételték: 1411, 1436), de a következőkben tárgyalandó Halas kun szállásból magyar mezővárossá válása jelzi, hogy a folyamat már az 1390-es években megindult.⁵ A „gyanús” eredetű javak a királyra szálltak vissza, aki rögvest tovább adományozta, vagy – tetemes adósságai fejében – elzálogosította azokat. A valószínűleg az 1420-as évekre véglegesült székek határain e birtokok már kívül rekedtek.⁶

Az új székek központjai fontos funkciók ellátására létesültek. A bíraskodási-hiteleshelyi, továbbá a budai vár tiszttartójának официálisai által kezelt kun és jász adók begyűjtési helyeiként némi pénzügyigazgatási szereppel bíró centrumok minden egyéb tekintetben is a székek társadalmi közéletének befogadói lettek. Jelen áttekintés – az eddigi kutatások helyzetfelmérése mellett – e székközpontok kialakulását, az új funkcióból adódó települési jelleg esetleges közös jellemzőit vagy eltérő sajátosságait kívánja elsősorban vizsgálni, lehetőség szerint az írott és régészeti források összevetése révén.

1. Csertán-, majd Halas-szék (Halas mezőváros)

A Duna-Tisza-köz középső és D-i részének szikes mocsarakkal szabdalt futóhomokos hátságán alakult ki, a középkori Bodrog-, Fejér- és Csongrád vármegyék határvidékén.

4. GYÁRFÁS III; KRING 1932. 35–63, 169–188; MÁLYUSZ II. 414–419; GYÖRFFY 1990. 274–304; BOTKA 2000. 21–77; KOCSIS 1998. 27–41; HATHÁZI 2000. 215–240; uő 2004. 177–188.

5. GYÁRFÁS III. 539, 596–599; MÁLYUSZ II. 417; GYÖRFFY 1959. 36.

6. GYÖRFFY III. 530–532; uő 1990. 299–304.

Központja a kun szállásterület szívében sajátos „magyar szigetet” képező, hol Csongrád-, hol Bodrog vármegyéhez számított Halas mezővárosban működött.⁷ Az utóbbi években a székről és névadó központjáról több új – a rendelkezésre álló forrásbázist, s a korábbi kutatások eredményeit a teljesség igényével hasznosító – feldolgozás is született.⁸ Így – figyelemmel a terjedelmi kötöttségekre is – csak az eredmények rövid összefoglalására, egyes új szempontok és eredmények kiemelésére szorítkozunk, a tételes hivatkozások a fenti dolgozatokban megtalálhatók.

A Halas-szék nemzetségi előzményének vezető erejét a mongol uralom alatt rekedt XIV. századi kipcsakok körében és román területen egyaránt kimutatható Csertán (‘csuka’) törzs egy töredéke adta. Erre több XIV. századi adat mellett a szék korábbi „Csorvány” (1418) neve is utal, mely csak 1440-től változott Halas-székre. Horváth Ferenc új felvetése szerint a Csertánok vezető szerepe az Alsó-Kiskunságot 1246 táján elfoglaló kunok körében a XIII–XIV. század fordulójától igazolható csak, s nem feltétlenül érvényes a XIII. század második felére is. Bár Kötöny kán hatalmi központjának idehelyezése ismereteink mai szintjén erős fenntartásokkal kezelendő, kétségtelen, hogy e nemzetség kialakulásában felvethető más törzsi töredékek részvétele, és ezeknek az 1280/90-es évek válsága utáni belső hatalmi átrendeződése.⁹

A XIV. században már egyértelműen Csertánnak nevezett nemzetség 1418 előtt alakult, majd 1440-től Halason berendezkedett székének működése, és a szervezetébe tartozó – gyakran régészetileg is kutatott, vagy legalábbis topográfiailag beazonosított – kun szállások élete a rendelkezésre álló okleveles anyagból folyamatosan nyomon követhető az 1520-as évekig.¹⁰ A székszervezet kiemelkedő fontosságú dokumentuma Marczali János kun és jász ispán 1456. évi oklevele.¹¹ A Halas-széki települések pontos meghatározásánál hasonló problémák jelentkeznek, mint a későbbiekben tárgyalásra kerülő Kolbaz-szék esetében. A 25 egyértelműen kun szállás mellett további 10 olyan településről vannak adataink, melyek a Halas-szék kunjaival ugyan kapcsolatba hozhatók, de etnikai jellegüket, jogállásukat tekintve valamilyen okból bizonytalan megítélésűek.¹²

A szék felszámolódásának, s a szálláshálózat törökkori pusztulásának ideje és körülményei többé-kevésbé tisztázottak. Török részről a területen a budai és szegedi

7. GYÖRFFY III. 530-31; uő 1990. 299; PÁLÓCZI HORVÁTH 1974. 249, 254-255; NAGY SZEDER 1923; uő 1926; HALÁSZ-JANÓ 1965. 32-62.

8. A kun szék és Halas középkori korszakára: HATHÁZI 2000. 169-302; e kézirat leadása után jelent meg régészeti vonatkozásban: GALLINA 1999. 83-108; a kunokhoz köthető pogány sírletelekről és kincsekről: HATHÁZI 2005a; a szék hódoltságkori történetéről: FENYVESI 1987. 215-301; Halas hódoltságkori történetéről: SZAKÁLY 2000. 303-379.

9. Erre utaló törzsi-nemzetségi eredetű nevek: Iloncsuk, Oltuk-Eltukoviči, Kötöny, bizonyos nyelvészeti és régészeti megfontolások oguz /fekete süveges?/ csoportok csatlakozását sem zárják ki, HORVÁTH 2001. 209-214, 218-224, 242-250, 261-262; kritikájára: HATHÁZI 2005a. 21-22, 61-65.

10. HATHÁZI 2000. 214-255.

11. GYÁRFÁS III. 632-633; HATHÁZI 2000. 226-227.

12. HATHÁZI 2000. 240-49.

szandzsák osztozott, a szállások túlnyomó része legkésőbb az 1570-es évekre lakatlan pusztává lett. Az 1550-es évektől jelentős lehetett a védettebb helyekre történő elvándorlás: a célpontok közt Kecskemét és a Kolbaz-szék is ismert. A „kegyelemdőfést” minden valószínűség szerint ugyanaz az 1596. évi tatár hadjárat hozta meg, mely a Felső-Kiskunság szállásait is elnéptelénítette.¹³ Fenyvesi László szerint, a kun szék-szervezetet a török megszállás ellenére is fenntartó magyar oldal forrásai (egri urbáriumok, kamarai iratok) arra vallanak, hogy a Halas-szék szervezeteleg már 1548 előtt megszűnt: szállásai (amennyiben átvészelték az 1526. évi és 1541–1543. évi török támadási hullámokat) a Kecskemét-székbe kerültek át. A Duna-Tisza-közi kunság e dokumentumokban rendszerint „Kecskeméti-szék vagy Kiskunság” néven tűnik fel. A Halas-szék viszont hiányzik, jóllehet az összeírt szállások közt több, korábban od tartozót is találni (pl. Orgovány, Jakabszállás, Törtel). Fenyvesi mindezt a Paksi család halasi birtokszerzésével hozza összefüggésbe, minek következtében a magánbirtokká vált mezőváros megszűnt a koronajavak körébe tartozó kun szék központja lenni, s ugyanezért kikerült az egri számvevők látóköréből is.¹⁴ Felvetésének egyetlen támadható pontját (a Paksiak birtoklevele csak 1561-re keltezett, miközben a Halas-szék már 1548-ban sem kerül be a számadásokba) időközben tisztázta a kutatás. Szakály Ferenc mutatott rá, hogy a Paksiak 1561. évi halasi adománylevele nem új birtokszerzés dokumentuma, csupán megújítás, a háborús időkben elveszett, eredeti példány pótlására. A család tehát Halast már huzamosabb ideje birtokolta.¹⁵ A Halas-szék szervezeti megbomlásának idejére nézve irányadó lehet a XV. században még Halas-széki kun szállásként ismert Törtel sorsa, mely – Szapolyai János adományaként – már az 1520-as években Werbőczy István közönséges jobbágyfaluja.¹⁶

A székközpont, Halas 1366-ban tűnik fel először az írott forrásokban, a kun Csertán nemzetség feje, Köncsög ispán szállásaként. Miután ugyanezen Köncsög ispán 1347-ben és 1349-ben „saját szállásáról” kun szolgálcsaládokat ajándékozott Becsei Töttösnek, okkal vethető fel, hogy e település alatt ugyancsak Halas értendő. A majdani magyar mezőváros kun szállásként való megjelenésének látszólagos ellentmondása mára többé-kevésbé tisztázott. Halas egyike volt azoknak a tatárjárást túlélő magyar lakossággal is rendelkező birtokoknak, melyeket a megtelepedő kunok jogtalanul olvasztottak szállásterületükbe a XIII. század közepe – XIV. század eleje közti zavaros évtizedekben. E vitatott területek rendezésére számos kísérlet történt (1254-1256, 1267, 1277, 1279), azonban a Halas központú Csertánok ilyen jellegű hatalmaskodásairól még a XIV. század folyamán is többször értesülünk. A változást Zsigmond királynak azon – a bevezetőben már említett – többször megismételt (1404. 1411, 1436) birtokrendezési intézkedései hozták meg, melyek a kun székrendszer kiépítését készítették elő. Éppen a Csertánok példája jelzi, hogy a folyamat már a XIV. század

13. HATHÁZI 2000. 240-249; SZABÓ 1938. 129; FENYVESI 1987. 220-223, 247-248.

14. FENYVESI 1987. 220-223, 229-230.

15. SZAKÁLY 2000. 304.

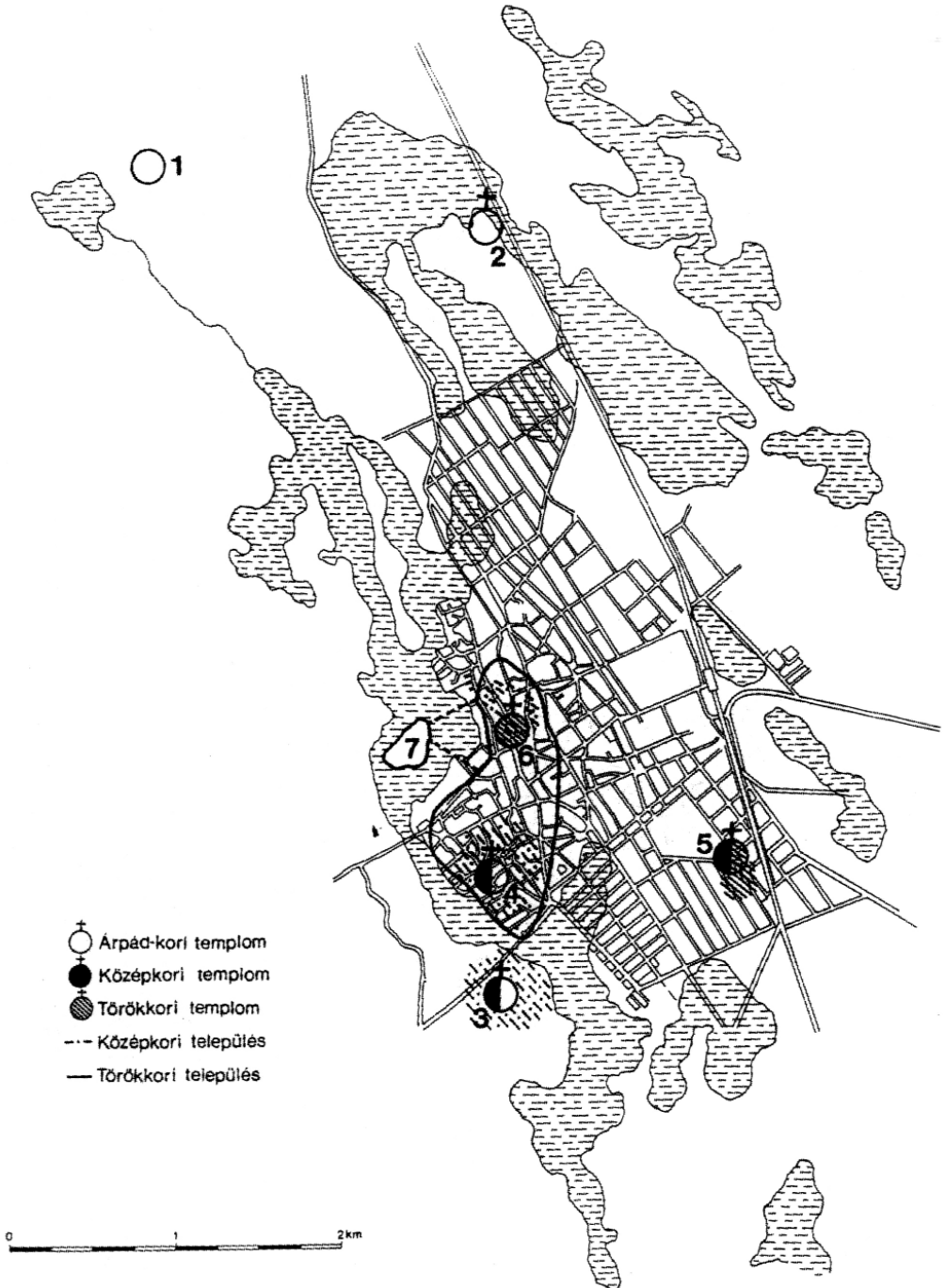
16. HATHÁZI 2000. 254-255.

utolsó évtizedében megindult. A Halason kívül még három majdani mezővárost (Madaras, Tavankút, Szabadka) és számos falut magába olvasztó, Bánátba lenyúló „illegális” birtoktömböt a király – apránként – már ekkor elkobozta Köncsög utódaitól.

A kun megszállás lezárulásának és a funkcióváltásnak az első jelei 1390-ben mutatkoznak, amikor – királyi közbenjárásra – IX. Bonifác pápa búcsút engedélyez a kalocsai egyházmegye halasi egyházát felkeresőknek. Ugyanezen évben kerül a kalocsai főkáptalan kanonokjainak sorába egy halasi klerikus, Mihály fia László is. Zsigmond 1396-ban a Himfiek Remetei ágához tartozó Péter fia Istvánnak adja a Csongrád megyei Halas királyi birtokot összes jövedelmeivel együtt. Hogy ekkor már mezővárosról lehet szó, azt a halasiakhoz ez ügyben intézett parancslevél „...*universis civibus seu hospitibus et populis nostris de Halas...*” megszólítása teszi igen valószínűvé. Halas 1429-ben ismét királyi birtokként van zálogban Kátai Mihály Közép-Szolnok megyei és jász-kun ispán kezén. 1439-ben Bodrog megyei mezővárosként kapja meg Albert királytól – a szörényi bánsággal járó honorbirtokként – a két Hunyadi János. A koronajavak sorából való többszöri kiválással és visszatéréssel függhet össze, hogy Halas csak 1440-től lett székközpont. Ez a Kátai-, majd Hunyadi-időszakban még valamely kun szálláson lehetett. Nem tűnik véletlennek, hogy 1418-as említésekor a szék neve még a nemzetségi eredetre utaló Csertán-, nem pedig Halas. 1490-ben az országgyűlési rendekkel kötött kártalanítási szerződés értelmében Halas Corvin Jánosé lett, de halálával ismét visszazállt a királyra. Az 1520-as évek viszonyait rögzítő Oláh Miklós a kunok kapcsán részletesebben is kitért Halasra, azt kifejezetten koronabirtokként minősítve.

Az 1440-től kun székközponttá váló magyar mezővárost érdemes Kubinyi András centralitási szempontrendszer alapján is vizsgálni.¹⁷ Oláh Miklós – Bél Mátyás 200 évvel későbbi feljegyzéseivel is összecsengő – leírása szerint Halason és környékén: „Csordákat és méneseket tartanak, ebből nem kis jövedelemre tesznek szert, vizük és fájuk szűkösen van, attól eltekintve, hogy az állatok itatására élvezhetetlen vizű kutakat ásnak. Földjük egyetlen veteményt sem terem szívesebben a töknél. Tüzelőként nádat, állati trágyát és kevés, messziről hordott fát használnak.” E sorokból kitűnik, hogy Halas és környéke gazdasági alapját a XVI. század elején is az agrárium, főként az állattenyésztés adta. A környezeti viszonyok kapcsán pedig külön hangsúlyozandó, hogy a szikes mocsarakkal szabdalt homokhátságok uralkodóvá válása nem a hódoltságkor gazdasági-településszerkezeti hatásaira (pusztásodás, nagy határú alföldi mezővárosok kialakulásának, nagyállattartásának környezetformáló szerepe) beálló fejlemény. Úthálózati kapcsolatait tekintve Halas a középkori Dél-Alföld egyetlen olyan nagytelepülése volt, mely megfelelő közvetítő állomás lehetett a Kalocsa központú Duna-mellék (40-45 km) és a Tisza menti Szeged (50-55 km) között. Lázár deák is e súlyának megfelelően tünteti fel térképén. Bár a Szeged-Kecskemét-Buda vonal a térségben elsőbbséget élvezett, Halas is fontos út mentén létesült. Gläser Lajos szerint erre kellett haladnia az 1232. évi beregi egyezményben szereplő sószállító útnak, me-

17. KUBINYI 1989. 319-330.

1. térkép: Halas XIII–XVII. századi helyrajzi vázlata

lyen át – levágva a budai kerület – a szegedi kamara ellátta a dunántúli egyházakat. Mint ilyen, még a XVIII. században is használatos volt (Milecz Imre 1773. évi térképe, pontos nyomvonallal). Ez megfelelni látszik a XV–XVI. században fellendülő marhakereskedelem jelentős, Szegedet Fehérvárral összekötő harmincad mellékútvonálnak, mely Fehérvárnál ágazott ketté Itália és a német területek felé. Összefüggésbe hozható vele Halas szárazvámja ill. révje is, mely igen későn, 1561-ben merül csak fel, a Paksiak már ismert birtoklevelében. Ez valószínűleg a mezőváros melletti mocsarakon és tavon átvívó cölöpút vámszedési joga volt. Mint láttuk, Halas már mezővárossá emelkedése előtt is regionális központ funkciót látott el, a kun Csertán nemzetiség fejének székhelyeként. Ez Zsigmond intézkedéseivel ugyan megszűnt, de helyébe lépett búcsújáráhely volta, majd a Halas-szék központjaként jelentkező szerep. Bár vásártartó jogára nincs adatunk, a fentiek alapján bajosan hihető, hogy Halas ne vette volna ki részét – tényestésen kívül akár felvásárló-szállítóként is – a marhakereskedelemből, és számottevő iparos tevékenység hiányában is ne lett volna elosztója, terítője a környező magyar falvak és kun szállások felé a máshonnan ideérkező iparcikkeknek. A mezővárosi polgárosodás fokmérőjeként számos innen származó diák ismert Bécs és Krakkó egyetemeiről. Ugyan nem ismert egyházi intézményeinek száma és jellege, jelzésértékű a már említett a település búcsújáráhelyi rang, s az a tény, hogy Halas egyházi társadalma kanonokot is adott egyházmegyei főhatósága, a kalocsai érsek káptalanjába.

Halas hódoltságkori története 1543-ban veszi kezdetét, amikor a szegedi szandzsák kötelékébe kerül. Miután a kun székhez kötődő funkciók 1548-ra bizonyosan megszűntek, s mindezt az 1566. évi, majd a 15 éves háború eseményeihez kötődő többszöri pusztulás és máshonnan érkező népesség újratelepülése követi, Halas „kun korszaka” legkésőbb az 1626. évi népesüléssel lezártnak tekinthető.

Kiskunhalas középkori topográfija viszonylag bőséges és többé-kevésbé pontos régészeti adatbázison nyugszik, annak ellenére is, hogy rendszeres kutatások még nem folytak területén. Mindez a jelentős XIX. századi kezdeteknek köszönhető (Révész György és a református líceum gyűjteménye, Gyárfás István, Pesty Frigyes és Szilády Áron adatgyűjtései), melyek kiegészülve a Nagy Szeder-család helytörténeti munkásságával, a területre vonatkozó rendkívül szerencsés történeti térképállománnyal, s nem utolsósorban az utóbbi évtizedek adatgyűjtési, leletmentő-hitelesítő feltárási és repbejárásai eredményeivel, lehetőséget adnak a középkori Halas helyrajzi vázlatához.

A mezőváros előzményei szempontjából kiemelkedően fontos lelőhelyek a belterülettől É-ra a Fejetéki-forrás melletti szőlők, s tőle NY-ra a Zöldhalom. Olyan Árpád-kori települések maradványairól van szó, melyek feltehetően átvészelték a tatárjárást. A Fejetéki szőlő (Ipari szőlők) kerámia és vaseszköz anyaga IV. Béla, V. István és III. András pénzeivel együtt került elő. (1. térkép 1.) A Zöldhalom (Sóstó, Járószék környéke, Lehöczök szántó) már a múlt században is ismert volt. (1. térkép 2.) Akkor templomra utaló kő- és csonttörmelék, kerámia, fegyver és szerszámtöredékek kíséretében IV. Béla, V. István és Kun László pénzei is előkerültek. Az 1960-as években Vorák József azonosította újra, 1975-ben Biczó Piroska a templom körüli temető né-

hány sírját és XII–XIII. századi házakat tárt fel. Biczó kutatásai megerősítették, hogy a faluhelyet XIII. század végéig lakhatták.

Kiskuhalas belterületén több XIV–XVII. századi lelőhely is található. A Halas-tó NY-i partján álló Templomhegy (Nagyhalom, Öregszőlők, Kis András rétje, Lángihegy, Dongér, AKÖV-telep) – a mai Tinódi utca környéke – szintén a XIX. század óta ismert. (1. térkép 3.) Az egyazon lelőhelyre vonatkozó különböző elnevezések nem csupán a más-más időpontban gyűjtött adatokra utalnak, de a faluhely nagy kiterjedése is, mely a beépítettség okán már csak elszórt, apró foltokban észlelhető. Centrumában templomra utaló kőomladék, több rétegű temető sírjai voltak megfigyelhetők. Árpád-kori faluhelyen létesült XIV–XVI. századi településmaradványról van szó, melynek középkori periódusát a helyszínen lelt kerámián, vaseszközökön és egy gyűrűn kívül Károly Róbert, Nagy Lajos, Mária, Zsigmond, Albert és Hunyadi Mátyás pénzei kelteznek. A helyszínen 1961–1965 között Vorák József és Horváth Attila, Kőhegyi Mihály végzett hitelesítő feltárást, újabb részleteit Gallina Zsolt térképezte fel.

A Templomheggyel szemben, a Halas-tó K-i partján elterülő Tabánban (1. térkép 4.) került napvilágra 1810-ben Kecskemét XIV. századi pecsétje. A városrész legmagasabb pontját jelentő Piac-hegy – a mai Zerge és Hunyadi utca környéke – XIX. századi részbeni elhordásakor számos csontváz került napvilágra. Ugyanitt, a Huszár u. 14. sz. telken 1971-ben középkori településmaradványok kerültek napvilágra (árkok, gödrök, gazdag kerámiaanyag és vasolvasztásra utaló salakrögök). Fodor István jelentése szerint az Árpád-kori előzményeken létesült (cserépüst) újabb település a XIV–XVII. századra keltezhető.

A tabáni lelőhelytől kb. 1,5 km-re NY-ra, a R. kat. temető DNY-i sarkánál (mai Dobó és Szuper Károly utcák tája), a XIX. század óta Kápolnahely néven ismert területen XIV–XVI. századi, a 15 éves háború idején elpusztult településhez tartozó templom körüli temető maradványait dúlták fel a XIX. században. (1. térkép 5.) A leletek közt egy jellegzetes Anjou-kori kerek, aranyozott ezüst köriratos csat, továbbá egy madár vésetű fejes gyűrű, Nagy Lajos, Zsigmond, I. Rudolf veretei ismertek. Friss fejlemény Gallina Zsolt 2005. évi mentőfeltárása, melynek során napvilágra került a templom szentélye, körülötte gazdag XIII/XIV–XV. századi viseleti anyagot eredményező újabb temetkezésekkel (az ásató szíves szóbeli közlése). A most előkerült leletanyag igen figyelemre méltó darabjai azok a XIII–XIV. századra keltezhető, végeredményben bizánci eredetű ráhúzott lemezgömbös fülbevalók, melyek hazai elterjedése a kunokkal hozható összefüggésbe. Egyéb megerősítő adatok hiányában egyelőre fenntartásokkal kezelendő etnikai-kulturális jelzésértékük, miután e fülbevalók a kun szállásterületekkel határos magyar településeken sem ismeretlenek.¹⁸

A tabáni lelőhelytől kb. 800–1000 m-re É-ra, a mai Szilády Áron utca több pontján XIV/XV–XVII. századi településnyomok jelentkeztek. (1. térkép 6.) A 2. sz. telken álló Ref. templom barokk műemlék, XVII. századi maggal. Az 1-3. sz. telken Vorák József mentett meg XVII. századi kályhaszemeket (1960). A közeli Thúróczy portán

18. HATHÁZI 2004. 86-90.

XV–XVI. századi kályhaszem töredékek kerültek elő (1950). A 20. sz. telken Biczó Piroska gyűjtött gazdag kerámia és kályhaszem anyagot, mely néhány XIV. századi darabtól eltekintve meghatározóan XV–XVI. századi (1975).

A Halas-tó 1863-as kiszáradásakor a Natkai-szigeten (Népsziget) Gyárfás István sáncok-árkok nyomait, s a szigetről a jelenlegi Szilády Áron utca, ill. a Tabán felé kivezető mocsárút ill. cölöphíd hármassorokba levert cölöpalapozásának nyomait rögzítette. Az egyik cölöp tövében egy XVI–XVII. századra keltezett fazék és fedő került elő. (1. térkép 7.)

E lelőhelyállományt szemügyre véve feltétlenül mérlegelendő észrevételek tehetők. Halas É-i peremén olyan Árpád-kori faluhelyek találhatóak (Fejetéki-szőlők, Zöldhalom), melyek átvészelték a tatárjárást, a XIII–XIV. század fordulóján szűntek meg. Belterületén pedig négy – írott forrásokban nem elkülöníthető – XIV–XVI. századi résztelepülés állt. Közülük a Templomhegy, a Tabán és a Kápolnahely feltehetően már a XIII–XIV. század fordulójától létezett, bár ennek eldöntését a Templomhegy és a Tabán esetében az Árpád-kori települési előzmények nem könnyítik meg. A Szilády Áron utcában észlelt település alapítása mindenesetre az előzőeknél későbbre, a XIV–XV. század fordulójára valószínűsíthető. E települések közül a régészeti adatok szerint három a középkorban is rendelkezett templommal (Templomhegy, Tabán, Kápolnahely), a Szilády Áron utca esetében erre csak a XVII. századtól van egyértelmű adatunk. Logikusnak tűnik feltételeznünk, hogy e négy résztelepülés együttesen alkotta a középkori Halas mezővárosát. A helyzet igen hasonlóan látszik az írott forrásokkal is adatható középkori Debrecen – ugyan más történelmi körülmények hatására kialakult – morfológiai képéhez. Ott a mezőváros ugyancsak négy korábbi falu együtteséből született: Debrecen, Szentlászló, Torna és Szentmihály jogilag egyesült, de területileg még sokáig elkülönülő részegységeiből.¹⁹

Halas esetében feltétlenül mérlegelendő, hogy a Fejetéki-szőlők és a Zöldhalom Árpád-kori eredetű falvainak felszámolása (talán áttelepítése?) a XIII–XIV. század fordulóján összefügghet a Csertánok önkényes foglalásával. A Csertánok vonatkozásában erre utaló írott adatokról már esett szó, így csak azt tehetjük hozzá, hogy e változások időpontja többé-kevésbé egybeesni látszik azoknak a Horváth Ferenc által feltételezett hatalmi átrendeződéseknek az idejével is, melynek során a Csertánok a Duna-Tisza-köz D-i részét lakó kun tömb vezető erejévé váltak.

A Halas centrumában található lelőhelyekre térve a kérdés lényege ugyanez: e többsejtű településnek a mezőváros előtti korszakba visszanyúló gyökerei összefügghetnek-e a kunok 1347–1366 között írott forrásokkal is adatható jelenlétével? A középkori mezőváros résztelepülései közül mindenesetre háromnak az alapítása is a XIII–XIV. század fordulójára valószínűsíthető (Templomhegy, Tabán, Kápolnahely), s e falvak benépesítésében a Zöldhalom és Fejetéki-szőlő eltűnt közösségei is szerepet játszhattak. Kun környezetben rekedt, túlélő magyar szórványok előfordulása nem példa nélküli Halas szűkebb körzetében sem, lehetőségét Biczó Piroska Kunfehértó-

19. FÜGEDI 1981. 356–358.

Kovács tanya (Pörnyehalom?) és Helvécia-Matkó (Templomdomb) lelőhelyek kapcsán tett megfigyelései feltétlenül felvetik. Pálóczy Horváth András szintén e jelenségre hívja fel a figyelmet a nagykunsági Marjalaka esetében, s ugyanez figyelhető meg a mezőföldi kun területen is (Ivánkateleke, Sárosd). Mérlegelhető szempont lehet ebben a Halas névetimológiájának kérdésköre is. Mint láttuk, a kun „Csertán” szó jelentése szintén egy halfajta (csuka), melynek nyomán akár a többségi lakosság hatására válhatott csak uralkodóvá a magyar „Halas” megfelelő. A kérdés eldöntéséhez rendkívül érdekes szempontot hoz V. Székely György felvetése. A közeli Kelebián (ugyancsak a Csertánok uralma alá tartozó területen) napvilágot látott XIV. századi gótikus kincs egyik címerábrázolásos díszlemezen olyan csöbörösisak látható, melyen egy csuka ül. Felvethető, hogy az elrejtett kincshez Köncsög ispán kései leszármazottaihoz lehet köze, így áttételesen Halashoz is. A város első ismert, XV. századi előképre visszavezethető XVII. századi pecsétjén ugyancsak hal látható, V. Székely szerint a kapcsolat bizonyos.²⁰

Az előbbiekből is következően megkockáztatható, hogy a Csertánok uralma alatt kiformalódó többsejtű település előképéül akár a dél-oroszországi kánok-nemzetségek állandó, s jelentős alávetett népességgel rendelkező téli szállásai is szolgálhattak. Vagyis a három halasi résztelepülés egyikének XIV. századi népességében maguk a kunok kereshetők (nemzetségszűkítő központ), a másik két faluhely pedig az a köré-mellé önkényesen telepített magyar szolgáltatók falvaiként született meg. Ezek benépesítői közt a Zöldhalom és Fejetéki forrás, esetleg a szintén közeli kunfehértói Pörnyehalom-ill. Kovács tanya Árpád-kori eredetű falvak lakosságával is számolni lehet: elsősorban bennük kereshetjük azt az etnikai magot, amelyre – a kunok XIV. század végi kiutasítása után – Halas magyar mezővárosi léte alapozódott. Csábító lehetőségnek tűnhet a kun és magyar komponens régészeti úton, ásatások nyomán való esetleges visszaazonosítása. Félő azonban, hogy tudományos lehetőségeink reális határai, s a lelőhelyek kutathatósága egyaránt kétségessé tennének egy ilyen finomságú etnikai-kulturális szétválasztást. Jelenleg csak annyi vethető fel, hogy a Kápolnahely temetőjéből elsősorban kunokhoz köthető – bár a szomszédos magyar területeken sem ismeretlen(!) – a XIII. század második fele – XV. század eleje közt divatos lemezgömbös fülbevalók is előkerültek.

Úgy tűnik a XIV. század végi mezővárossá alakulás topográfiailag is kimutatható településszerkezeti módosulással járt együtt. Amellett, hogy a résztelepülések egyikén (Kápolnahely?) a többségében minden bizonnyal távozó kunokat beköltöző magyar lakosság váltotta fel, a Szilády Áron utca tájékán újabb negyed létesült. Térképre vetítve a XV–XVI. századra kiterjedő Halas egymáshoz lazán kapcsolódó egységeit, együttesen mintegy 190 ha-os területi nagyságot adnak ki. Mindenképpen leszögezhető, hogy – a kor más, minden tekintetben jelentősebb magyar városainak kiterjedési adatai ismeretében – túlzott értékről van szó. Értelmezésében nem hagyhatók figyelmen kívül Halas környezeti adottságai, agrár-jellege. Felvethető, hogy Halas rész-

20. V. SZÉKELY 1999. 49-58; HATHÁZI 2005a. 137-140.

települései külső képükben, szerkezetükben alig különböztek a környező falvaktól, méretük sem haladhatta meg túlzottan azokat. Holl Imre és Pálóczi Horváth András egyaránt rámutattak, hogy az ország egyes földrajzi (pl. alföldi vagy erdős dombvidéki) régióinak környezeti-gazdasági adottságai mennyire befolyásolhatják az életmódot, s ennek révén a középkori falukép térségi sajátosságait (belterület koncentráltság, utcarend, beépítettség, tehát népességszámtól független kiterjedés, építőanyag, telekszerkezet).²¹ Így Halas települési képének és kiterjedésének értelmezéséhez a földrajzilag legközelebb eső XV–XVI. századi falvak sajátosságait kell figyelembe vennünk. Ezeket pillanatnyilag – a régészeti kutatások sajátos irányultsága következményeként – éppen két kun szállás (valójában már asszimilációs folyamatai végén járó, a környező magyar településekhez hasonult falvak) reprezentálják. Túrkeve–Móric alaprajzilag „L”-alakban megtörő, utcás-soros település volt, centrumában mesterséges halomra emelt templommal. 15-17 ha-nyi területén egymástól átlagosan 70 m-re szóródó 21 házhely került régészetileg beazonosításra, bár a XVI. századi török adóösszeírások nyomán Méri István 30-31 házhely létét feltételezte.²² Szentkirályon a település centruma a falu K-i harmadában, két út kereszteződésénél feküdt, ugyancsak egy dombocskán álló templommal. A 20-22 ha-nyi területen 28-30 házhelyet lehetett elkülöníteni. A házhelyek – az utak-utcák nyomvonalát két oldalról laza láncolatban szegélyezve – nagyjából a Móricon megfigyelt, 50-70 m-es távolságban követték egymást. Pálóczi Horváth szerint Szentkirályon az átlagos, osztatlan beltelek nagyság is meghatározható volt: 100 x 70-75 m, megközelítően 1 királyi hold.²³ A két falu házhelyeinek ill. telkeinek mennyiségi és kiterjedési adatai feltűnően hasonlóak, s talán egy átlagos térségi agrártelepülés-nagyságra mutatnak: 18-20 ha-on kb. 24-26 beltelket valószínűsítve. Eszerint Halas négy résztelepülésének belterülete együttesen is csak kb. 70-80 ha-t tehetett ki, mintegy 90-100 beltelekkel. Vagyis a 190 ha-os „összkiterjedés” a résztelepülések elkülönüléséből adódhat, a beépített részekből kieső 110-120 ha-t valójában az ezeket övező külsőségek (rét, szántó), tavacsák, szikes foltok, időszakosan vízjárta, nádas-zsombékos területek teheték ki. A tényleges belterületek még így is nagy méreteit pedig az agrár-jelleg határozhatta meg: a Szentkirályon megfigyelt, félig külterjes állattartáshoz igazodó, egymáshoz lazán kapcsolódó, nagy beltelkek láncolata.

A hódoltságkori változások ugyancsak nyomon követhetők Halas kiterjedésében. A Templomhegyen az élet minden valószínűség szerint már a XVI. században megszűnt, s a ma ismert régészeti adatok alapján a mezőváros ez a része a későbbi török időkben sem épült már újjá. A pusztulás talán az 1543. évi eseményekhez köthető, jóllehet az írott források 1566-ot jelölik csak meg a Halast ért első súlyos csapásként, mely 3 évig tartó elnéptelenedést eredményezett. A Kápolnahely faluját viszont az 1569-es visszatelepüléskor még újra használatba vették. Sorsát – a temető halotti obulusaiból ítélve – a 15 éves háború pecsételte meg (1596). Az 1626. évi visszatelepü-

21. HOLL 1985. 243-249, 339-342; PÁLÓCZI HORVÁTH 1998. 192-204.

22. MÉRI 1954. 140-142, 2. kép

23. PÁLÓCZI HORVÁTH 1986b. 225-227, 1. kép; UÓ 1989. 71-74, 1. ábra.

léskor viszont az új – immár főként Baranya és Tolna megye felől érkező – beköltözők e településrészeiről is lemondtak: a távolabbi, védtelenebb városrészek helyett már csak a Halas-tó keleti partját lakták be. Ily módon a Szilády utcánál álló negyed (középpontjában a Kálvin téri XVII. századi templommal) és a tabáni faluhely népesült újjá, majd lassanként „összenőtt”. A két lelőhelyet XVII. századi szórvány leletek sora látszik összekötni: a tó keleti partján talált pénzek közt a Habsburg és erdélyi veretek mellett török pénzek is előfordulnak. Az egysejtűvé vált település kiterjedése (nem számítva ide a Natkai-szigetet, miután az inkább a mezőváros mocsári „refugiумаként” határozható meg.) a XVII. századra tehát kb. 90 ha-ra koncentrált. A jelenség azonban inkább az állandó rajtaütések veszélyéből adódó zártabb település-szerkezetből következhet, mintsem az új népesség alacsonyabb lélekszámából. Fenti felvetések (legyen szó akár a Csertánok nemzetségi központjáról, akár a kun szék befogadó mezővárosról) természetesen nem tekinthetők kiérlelt végeredménynek. Sokkal inkább problémafelvető „látletnek”, amit az elkövetkező évek – Buda, Esztergom, Székesfehérvár, Vác nivóján művelt – szisztematikus topográfiai kutatásai igazolhatnak vagy vethetnek el.

2. Kecskemét-szék (Kecskemét mezőváros)

A Duna-Tisza-köz középső harmadának futóhomokos hátságán alakult ki, a Halas-széktől É-ra, a középkori Pest-, Fejér-, Szolnok- és Csongrád vármegyék határvidékén. Központja a Halashoz hasonlóan kun szállásterületől övezett Pest megyei magyar mezővárosban, Kecskeméten működött.²⁴

A Kecskemét-széki kunság nemzetségi eredetét a kutatás korábban – feltételesen – az Iloncsuk (‘Kígyócska’) nemzetséghez kötötte. Miután törzsi eredete nem bizonyított (lehet, hogy kun úri nem), továbbá a nemzetség XIV–XV. századi leszármazottai a Halas-széki Jakabszálláshoz kötődnek, a felvetés erős fenntartásokkal kezelendő, miként a Hantos-szék vonatkozásában is.²⁵ Jóllehet a Kecskemét körül élő királynéi kunokat már 1424-ben említik, továbbá 1439-ben Maglódi László mint kecskeméti ispán és kun bíró tűnik fel, a kutatás a Kecskemét-széket – első közismert, 1452. évi említése nyomán – kései alapítású székként tartja számon. E feltevés azonban figyelmen kívül hagyja Altokszállás esetét, a települést 1446-ban helyezik át a nyilván már jóval régebb óta működő Kecskemét-székből a Halas-székebe.²⁶ Ugyanakkor Zsigmond 1423. évi okleveléből az derül ki, hogy vitás kun puszták miatt a Kőrösre és Kecskemétre érkező kunokat a mezővárosok bírái elé viszik, akik jogsértő módon, a kunok kapitányai és bírái megkerülésével ítélkeznek felettük.²⁷ Nem kizárt, hogy a kun szék Kecskemétre helyezése többek között e feszültségek kezelése végett történt meg, s

24. GYÖRFFY III. 531-532; Uó 1990, 303; PÁLÓCZI HORVÁTH 1974. 250-251.

25. PÁLÓCZI HORVÁTH 1974. 250; HATHÁZI 2000. 175-176.

26. HATHÁZI 2000. 226, 243-244.

27. GYÁRFÁS III. 578-580.

vagy legalább is e helyzet normalizálódásával vált lehetségessé. Eszerint a szék létrejöttét 1423 és 1446 közé valószínűsíthetjük, ami nem mond ellent az 1424 és 1439. évi adatoknak sem. A szék további középkori említései igen szórványosak (1465, 1472, 1491, 1509).²⁸ A török fennhatóság alatt a budai szandzsák érdekkörébe került Kecskemét-szék jelentőségének hódoltságkori megnövekedését a Halas-szék kapcsán már érintettük. A magyar oldal közigazgatásában 1548 és 1570 között a Duna-Tisza-köz másik két székének (Halas-, valamint Kara/Mizse-szék) feladatait is a Kecskemét-szék vette át, megvetve alapjait az egységes Kiskunság fogalmának. (Az egri vár számadásaiban az új szervezet „Kecskeméti-szék vagy Kiskunság” néven tűnik fel.) 1570-től viszont a Kecskemét-szék szűnt meg. Feladatait 4 kis szék osztozott: a visszaállított Mizse-szék mellett Szabadszállás, Kisszállás és Lajoszállás új kun székei.²⁹ Utóbbi 1491-ben még a Kecskemét-szék településeként jelenik meg.³⁰ E kis székek működése 1569-ig valószínűsíthető, amikor az érintett településeknek már mindegyike megsemmisült (1595: Kisszállás, 1594: Mizse és Lajos lakói Szabadszállásra menekülnek, 1596: a tatár hadjárat a Felső-Kiskunság összes kun szállását elnépteleníti).³¹ 1610 tájától az első jász-kun főkapitány hivatalba lépésétől új kun közigazgatási rendszer körvonalazódik.³² Ebben Kecskemét újra vezető szerephez jut, azonban a végkifejlet a XVIII. századra kiformalódó Kiskun Kerület már kívül esik tárgyalási körünkön. A középkori Kecskemét-székhez visszatérve: szállásállománya alig ismert, de valószínűsíthető, hogy a kisebb székek közé tartozott (1446: Altokszállás – a Halas-székbe áthelyezve, 1472: Othasylyszallas, 1491: Lajoszállás, 1509: Köncsögszállás – a Halas-szék-ből áthelyezve).³³

A széket befogadó Kecskemét középkori és törökkori története viszonylag bő forrásanyagra alapozott, gazdag szakirodalommal rendelkezik.³⁴ Különösen fontos Iványosi-Szabó új feldolgozása, mely – az Árpád-kori előzmények talán kevésbé szerencsés, a régészet nyújtotta lehetőségekre³⁵ nem építő tárgyalásától eltekintve – a középkori Kecskemét jellemzőinek kitűnő, Kubinyi András centralitási szempontrendszerére³⁶ építő összefoglalását adja. Mint ilyen, remek összevetési lehetőséget nyújt a már tárgyalta, és sok tekintetben rokon Halassal. Eredményei az alábbiakban foglalhatók össze. Az első ízben (1358) még csak „*possessio*”-ként említett Kecskemét 1368-ra már „*oppidum*”, 1415-ben pedig – Zsigmond hitvese, Borbála királynéi birtokaként – „*civitas*”, amit a város XIV. századi pecsétje is megerősít.³⁷ A „*civitas*” kifejezést nem túl-

28. IVÁNYOSI-SZABÓ 2002. 118-119, további irodalommal.

29. FENYVESI 1987. 229-231.

30. HORNYIK I. 218-219; IVÁNYOSI -SZABÓ 2002. 119.

31. SZABÓ 1938. 129.

32. FENYVESI 1987. 246-249, 252.

33. PÁLÓCZI HORVÁTH 1974. 250; HATHÁZI 2000. 241, 243; IVÁNYOSI-SZABÓ 2002. 118-119.

34. HORNYIK I. 140-216; II. 5-112; III. 3-70; 1927. 5-45; CSÁNKI I. 21; IVÁNYOSI-SZABÓ 2002. 89-171; KOCSIS 2002. 173-227.

35. V.SZÉKELY 2002. 43-88.

36. KUBINYI 2000. 15, 28.

értékelve megállapítható, hogy a középkori ország igen jelentős (16–20 centralitási pontra értékelhető), ún. „közepes városfunkciók” ellátására képes mezővárosáról van szó. E jelentőségét a koronajavak köréből előbb időleges zálogként (1439–1445), majd 1452-től magánföldesúri birtokként való végleges kikerülésével sem vesztette el (a Péró, Hunyadi majd a Lábathlani, végül a Patócsy családok kezén, a XVII. század végéig). Nem ok nélkül: már a XV. század folyamán is nagyhatárú (korábban pusztásodott falvak egész sorát magába olvasztó /1456/, hatalmas szántó-, legelővagyonnal, Cegléd és Kőrös felé erdővel /1368/ rendelkező) agrár-mezőváros a Budáról Szegedre vivő országos főút közlekedési és kereskedelmi szempontból stratégiai jelentőségű pontján alakult ki. Mezőgazdasági terményei, állattartása révén fontos kereskedelmi tényező volt, területén sókamrai lerakat (1456) működött, vásártartási (1393, 1463) és vámszedési (1413, 1415, 1424, 1468) joggal bírt. A XV. század végén már két pap-pal is rendelkező eklézsia, mely a budai káptalannak kanonokot ad (1475–1476). Több forrásból is ismert a település Szent Miklós temploma (1475, 1487), mely a mai Kossuth-téren álló Ferences- ill. „Barátok temploma” néven ismert (jelentős XVIII. századi barokk átépítésen keresztületes) műemlékkel azonosítható. A XIV. században második felében emelt, majd a XV. század közepén tovább bővített, s fallal övezett reprezentatív gótikus épület, valamint a szomszédságában álló, a XV–XVI. század fordulójára valószínűsíthető erőd-torony ugyancsak hűen tükrözi a mezőváros rangját, gazdasági erejét.³⁸ Kecskemét emellett már a középkorban is saját iskolát tart fenn (1500–1505, 1546–1559), s a XV–XVI. századból számos kecskeméti illetőségű diák ismert Pádova, Bécs, Krakkó egyetemeiről.

E befogadói közegbe illeszkedett tehát – legkésőbb az 1430/1440-es évektől – a kun székközpont. Az új funkció nyomán azonban Kecskemét soha nem vált kun településsé, mindvégig megőrizte magyar mezővárosi mivoltát. Kérdés viszont, hogy a székközpont szerep vajon maga után vonhatta-e kun csoportok beköltözését, esetleg városrész kialakulását? Erre vonatkozóan a XV. századi írott források nem adnak támpontot, a XVI. századi adatok pedig éppenséggel azt jelzik, hogy csak a török hódítás váltott ki ilyen jellegű migrációt: mégpedig meglehetősen pontossággal az 1560-as évek legelejére meghatározható fejleményként. Az 1559-ben még Új utca néven említett városrészt 1562-ben már Kun utcának nevezte a török adóösszeíró, miközben az itt jegyzékbe vett háztartások száma több mint kétszeresére (26-ról 59-re) emelkedett.³⁹

Kecskemét XIII–XVI. századi régészeti helyrajza – Biczó Piroska kiemelkedő jelentőségű Kossuth-téri eredményeitől eltekintve – igen kevésbé ismert.⁴⁰ Annyi azonban már most is megállapítható, hogy a középkori Kecskemét területe az Árpád-korban is sűrűn lakott volt.⁴¹ A jelenlegi belterületen két nagyobb település helye is ismert: egyikük a mai Kossuth tér–Kápolna utca tengelyében, másikuk a szakirodalom-

37. H.KOLBA 1976. 311–325.

38. BICZÓ 1976. 329–360.

39. KOCSIS 2002. 175.

40. BICZÓ 1976. 329–360.

ból közismert Tanítói Árvaház (ma Kocsis Pál Mezőgazdasági Szakiskola) környéke.⁴² Utóbbi lelőhely, valamint a Városháza alapozásakor előkerült tatárjárás-kori pénzkincs a szűkebb környék mongol dúlását jelzi. Ugyanakkor a Kossuth-téri ferences templom (a középkori Szent Miklós templom) szentélye körül IV. Béla és V. István korabeli pénzek kerültek elő, a terület késő Árpád-kori használatát jelezve. (A XIII. század végéig tartó, esetleg a XIV. századra is átnyúló, folyamatos lakottság mutatható ki a közeli Kecskemét-Ballóság, valamint Matkó Árpád-kori faluhelyein is). Halasra visszautalva felvethető, hogy itt is számolni kell azzal a XIII. századi túlélő magyar népességgel, melyre a XIV–XV. századi mezővárosi fejlődés alapozódott. Kecskeméten e túlélő csoport nagyobb arányú is lehetett, hiszen a város – a magyar igazgatás látókörében maradván – nem olvadt az érkező kunok szállásterületébe. A kérdés eldöntése további kutatást igényel. Ennek során feltétlenül tisztázandó, hogy a XIII. század második felére kelteződő Kossuth-téri pénzek településhez kötődnek-e (Biczó Piroska a területen a XIV. század közepére keltezhető kemencéket is feltárt), vagy a Szent Miklós templom egy Árpád-kori, s még a XIII. század második felében is használt templom és temető helyén létesült.⁴³ A XIV–XV. századi viszonyokat illetően különösen érdekes lehet, hogy vajon Kecskemét esetében számolhatunk-e a Halason megfigyelt, önálló középkori templomhelyekkel kijelölhető „városrészekkel”? Kecskemét középkori régészetének nagy talánya az egykori Dellő tó partján állt, és 1564-ben már „öreg kő Templom” néven szereplő, Homoki-, Kis- vagy Gyümölcsoltó Boldogasszony kápolna. Ezt a kecskeméti történeti és szájhagyomány egyaránt a település legrégebbi, Árpád-kori plébániaegyházának tartotta. A templomot a XIX. század elején elbontották. A környékén (mai Kápolna utca) végzett eddigi hitelesítő feltárások csupán cintermének néhány XVIII. századra kelteződő, kései sírját érintették, XVI. századi említése azonban felvetheti a legalább középkori (XIV–XV. századi) eredetet. Hasonlóan bizonytalan megítélésű a város ÉNY-i peremén álló Mária-kápolna. V. Székely György szondázó ásatása ugyan tisztázni tudta, hogy a templomot már a XV. században is használt cinterem övezi. A templomépítés kora azonban továbbra is tisztázatlan.⁴⁴ A kunok esetleges kecskeméti jelenlétére utaló nyomokkal ismét a Kossuth-téri Szent Miklós templom cintermében találkozhatunk. Az Anjou-kori karéjos csatot is tartalmazó 233. sírban, valamint a XV. századi csontveretes övvel keltezhető 339. sírban a Halasról már ismert, hazai környezetben kunokhoz köthető lemezgömbös fülbevalók találhatók. A 267. sírból pedig (Zsigmond CNH 125-126. típusú denára kísértében) az előzőekkel azonos kulturális kötődésű, kérdőjel-alakú gömbös fülbevaló jutott napvilágra.⁴⁵ A halasi példányok kapcsán már jelzett fenntartások természetesen e példányok esetében is érvényesek.⁴⁶

41. V. SZÉKELY 2002. 43-88.

42. SZABÓ 1938. 13-20.

43. BICZÓ 1976. 329, 346-350, 1.j.; V. SZÉKELY 2002. 74.

44. HORNYIK 1927, 21-23; BICZÓ 1976. 329, 3.j.; V. SZÉKELY 2002. 67-69.

45. BICZÓ 1976. 339-340, 346, 9. kép.

E ma még rendkívül mozaikos, bizonytalan régészeti nyomok áttekintése nyomán látható, hogy a forráscsoport egyelőre csupán jövőbeni kutatási irányokat szabó, ígéretes jelzésként szolgálhat a középkori mezőváros és kun székközpont jobb megismeréséhez. A valóban megalapozott felvetések megfogalmazásához a régészeti jelenségeknek a korábbiaknál szisztematikusabb topográfiai gyűjtése-rendszerezése, és hitelesítő feltárások szükségesek, ami a jövő feladata.

3. Kara-, majd Mizse-szék (Kara-, majd Mizseszállás)

A Duna-Tisza-közi Felső-Kiskunság É-i peremén alakult ki, a Kecskemét-széktől É-ra, a középkori Pest- és Szolnok vármegyék határvidékén. Az eddigi kutatások alapján úgy tűnik, hogy voltaképpen mindössze két szállásra, Karára és Mizsére korlátozódó, apró székről van szó, melyet egy ismeretlen nevű, önállóságát szerencsésen megőrző nemzetség-töredék hozott létre. 1339-ben és 1440-ben először a Kara-szék tűnik fel, a Halas-székkal együtt említve. (A névadó Karaszállás a mai Jászkarajenővel azonosítható.) Ugyanezen a területen 1469-től viszont már a Mizse-széket találjuk (a névadó Mizseszállás ma Lajosmizse-Felsőmizse). A szék és a két szállás kapcsolatát két okleveles adat teszi világossá: 1450-ben szerepel először Karaszállási Mizse György kun kapitány, aki 1465-ben fivérével, Mártonnal együtt vesz részt egy ceglédi hatalmaskodásban. Valószínűleg csupán annyi történt, hogy a parányi szék kapitányi családja Karáról Mizsére helyezte át székhelyét az 1440-1469 közötti időszakban.⁴⁷ A Halas- és a Kecskemét-szék kapcsán egyaránt esett arról szó, hogy a török hódoltság beköszöntével, az 1548–1570 közti időszakban a magyar közigazgatás részéről a Duna-Tisza közi kunságot egyetlen szék, a Kecskemét-szék joghatósága alá vonták. Ezt 1570-ben viszont a Kecskemét-szék megszűnése követte, ami három új kis szék (Szabadszállás, Kisszállás, Lajoszállás) alapításával és a Mizse-szék visszaállításával járt együtt. Ezek működését a tatárok 1596. évi (a Felső-Kiskunság teljes elnéptelenedését maga után vonó) tavaszi hadjárata zárta le. Mizse helyzete azonban már 1594-ben válságosra fordult, amikor lakói Szabadszállásra menekültek.⁴⁸ A budai szandzsák adóösszeírásai szerint az 1546–1590 között folyamatosan lakott Kara és Mizse ezután tartósan néptelenné vált: 1649-ben Vadászi Pál füleki várkapitány, 1657-ben pedig Szabadszállás lakatlan pusztáiként említik őket.⁴⁹ A későbbi kun igazgatásban Mizse már nem játszik szerepet.

Régészeti szempontból Kara nem ismert, Mizséről vannak érdemi adataink. A székközpont helyén 1930-ban Papp László folytatott feltárásokat. Ezek eredményei teljes körben sajnos nem kerültek feldolgozásra, elsősorban a XV–XVI. századi alföl-

46. HATHÁZI 2004. 86–90.

47. MOL DI 16292, 16323. GYÁRFÁS III. 282, 292, 431, 653, 666; GYÖRFFY III. 532; UÓ 1990, 303–304; PÁLÓCZI HORVÁTH 1974. 250–251.

48. FENYVESI 1987. 229–231, 246–249.

49. KÁLDY-NAGY 1985. 339–340, 433–434; GYÁRFÁS IV. 243, 263–264.

di háztípus kutatásában kamatoztak.⁵⁰ A XVI. század végén elpusztult székközpont egyéb jellemzőit csupán Szabó Kálmán műve alapján tudjuk rekonstruálni. Mizsére is vonatkoztatva említi: a települések rendszerint a környező mocsaras lapályba félszigetszerűen benyúló földhátakon találhatóak, a házhelyek egymástól 50-100, esetenként 200 lépésre, rendetlenül szétszórva jelentkeznek.⁵¹ A templomról konkrétabbak az ismereteink: a döngölt agyagalapozású, az 1930-as években még jelentős felmenő (tégla?) falazatokkal rendelkező rom egyhajós, szentélye támpillérekkel megerősített, és a háromszög öt oldalával záródó (belső mérete: 12,8 x 5,9 m). A szentély É-i oldalán a szentélytartó fülke, a sarkokban pedig a gótikus bordás boltozat konzoljainak beültetési helyei még láthatók voltak.⁵² A cinterem sírjaiból viszonylag kevés leletre van utalás: XIV. századi sírból származó ráhúzott lemezgömbös fülbevaló,⁵³ és egy XVI. századi – ötszirmú virágok sorából álló, kék-fehér gyöngybetétes – sodronyos párta⁵⁴ említhető. A XV. század közepére keltezhető, s Kolbazszállás kapcsán részletesebben tárgyalandó templomtípus jelzi, hogy a XIV. században már biztosan használt mizsei kun szállástemetőben ugyancsak utólag létesült a templom, talán a székközpont funkció Karáról való átkerülésétől sem függetlenül. A házak berendezéséből és kislelet-anyagából is ízelítőt kaphatunk: XV–XVI. századi szemeskályha típusok, köztük szerkezetileg is rekonstruált részlet,⁵⁵ mázas XVI. századi edénytöredékek,⁵⁶ kés, juhnyíró olló tűnik fel Szabó Kálmán művében.⁵⁷ Valószínűleg babonás szokások nyomaként értelmezhető az egyik ház udvarán, veremben lelt osztrák főzőedény, benne egy galamb csontvázával.⁵⁸ E csupán igen vázlatos formában megismert feltárással kapcsolatban külön is sajnálatos, hogy ugyanakkor a székközpont értelmezését segítő, nagyságrendi jellegére világító XVI. századi forrásokkal rendelkezünk, mind a magyar, mind a török oldalról. Mizse az egri vár felé 1552–1554 között 24-30 kapu után adózik, ezzel közel egy időben (1546) a török oldal 62 háztartást ír össze. 1557-ben a magyar oldal 24 jobbágy, 4 zsellér, 1 kapitányi telket talál, a török fél 1559-ben csupán 35 háztartást rögzít. 1562-ben viszont a török források szerint a háztartások száma 62-re nő, az egri adóösszeírók ezzel közel egy időben (1567) 28 egész, 2 zsellér, 2 üres házat, 10 üres telket, és 2 kapitányi telket találnak.⁵⁹ A Mizse-szék központjának falusias jellege – már csak Halassal és Kecskeméttel is összevetve – önmagáért beszél.

50. A publikációk alapján három ház, egy háromhelyiséges és két kéthelyiséges, szemeskemencével fűtött ház feltáráására lehet következtetni: PAPP 1931. 149, IX. kép; SZABÓ 1938. 84, 388. és 392. kép; PÁLÓCZI HORVÁTH 2005. 97, 118, 1. kép.

51. SZABÓ 1938. 81.

52. SZABÓ 1938. 130-132, 620. kép.

53. SZABÓ 1938. 46.

54. SZABÓ 1938. 60.

55. SZABÓ 1938. 98, 447-449. és 455-456. kép.

56. SZABÓ 1938. 108, 504. kép.

57. SZABÓ 1938. 118, 121, 530. és 579. kép.

58. SZABÓ 1938. 86.

59. A kiragadott példákon túl további összevethető adatokkal, a valamivel kisebb Karára is: KÁLDY-NAGY 1985. 339-340, 433-434; GYÁRFÁS IV. 13, 36, 40, 54, 118-119.

4. Kolbaz-szék (Kolbazszállás)

A Kolbaz-szék (a mai Nagykunság) a Tisza középső folyása és a Hortobágy-Berettyó, ill. Körös által közrezárt, nagy kiterjedésű mocsaras öntésterületektől szabdalt, rétes síkságán alakult ki, a középkori Heves, Újvár és Közép-Szolnok vármegyék határvidékén.⁶⁰ A Kolbazszállás névadó központ köré szerveződött szék bőséges írott,⁶¹ és – főként Méri István, Pálóczi Horváth András, Selmeczi László jóvoltából – jól egybevethető régészeti emlékkanyaggal rendelkezik.⁶² A jelentős tudományos eredményeket hozó részkutatások azonban eddig nem összegződtek a szék egészét feldolgozó, monografikus igényű, komplex településtörténeti munkában.⁶³ A felgyűlt eredmények alapján az alábbiak vázolhatók.

A Kolbaz-szék nemzetségi előzménye a XII. századi Orosz Évkönyvekben is azonosítható Olas ('egyesítés') törzs egy csoportjából szerveződött (más töredékeik nyomai a mai Románia és Anatólia területén mutathatók ki). Az azonosítást több XIV. századi adat is támogatja (1328, 1344). 1246 tájára tehető itteni megtelepedésükre utal IV. (Kun) László 1279. augusztus 10-ei oklevele, mely a kunoknak juttatott szállás-területek közt említi a Körös-vidéket is.⁶⁴

A szék első írásos nyoma 1440-ből származik. Györffy György azonban – Mátyás azon, 1463. évi oklevele nyomán, melyben a király megerősíti, hogy a Kolbaz-széki kunok tisztségviselőiket maguk választhatják, s e jogukat régi idők óta gyakorolják – bizonyosra vette, hogy a szervezeti változás akár évtizedekkel korábbra is tehető.⁶⁵ Ezt a Csertán/Halas-, Hantos- és Szentelt-székek 1410-es évekre valószínűsíthető megalakulása támogatni látszik.

A Kolbaz-szék a kun székrendszer legéletképesebb egységének bizonyult: működését a kun és jász koronájavak I. Lipót által a Német Lovagrend számára történő eladása (1702) zárta csak le.⁶⁶ E csaknem 300 évig fennmaradó igazgatási rendszer, etnikai-kulturális közösség és településtömb elnagyolt történeti vázlata is szétfeszítené jelen munka kereteit, így csupán néhány momentum felvillantására szorítkozhatunk. A szék legtisztább formájában a XV. század közepe – XVI. század közepe közti időszakban jelenik meg a forrásokban: Mátyás (1461, 1463, 1467), II. Ulászló (1492, 1505) és Szapolyai János (1527, 1536, 1539) több ízben is megerősíti privilégiumaikat, ill. intézkedik az ezeket sértő túlkapásokkal szemben.⁶⁷ Mátyás 1469-ben Túr mezőváros-

60. GYÖRFFY III. 531; UÓ 1990. 302, 308-311; PÁLÓCZI HORVÁTH 1974. 252-254.

61. GYÁRFÁS III-IV.

62. SELMECZI 1996a. 59-66.

63. A közel másféltucat elpusztult középkori település, túlnyomórészt kun szállás földjét magába olvasztó Kisújszállás és Túrkeve településtörténetére: PÁLÓCZI HORVÁTH 1986a. 181-202; UÓ 1987. 11-28; UÓ 1992. 49-112; Karcag hasonló jellegű feldolgozása folyamatban, vö.: PÁLÓCZI HORVÁTH 2000. 50, 13. j.

64. GYÖRFFY III. 531; UÓ 1990. 275, 302, 307-308; PÁLÓCZI HORVÁTH 1974. 245-246, 249-250.

65. GYÁRFÁS III. 644; GYÖRFFY III. 531; UÓ 1990. 302.

66. BOTKA 2000. 75-78.

nak (ma Mezőtúr) a Kolbaz-székihez hasonló jogokat ad.⁶⁸ A kun kapitányi rendszer mellett élő, uradalmi jellegű igazgatási forma jele többek közt a budavári tiszttartó 1477. évi utasító levele nemes Albert deákhhoz, a Kolbaz-szék ispánjához, és II. Ulászló 1505. évi levele Kubinyi László budai tiszttartóhoz.⁶⁹ A Kolbaz-széki kun jogállásnak a magyar nemesi és a magyar jobbágyi helyzetből való különbözőségére is több oklevél (1492, 1527, 1535) mutat rá.⁷⁰ Rendre felütik fejüket a hatalmaskodások (1523), melyekből – illegális területfoglalásaik révén (1469, 1513) – a szék kunjai is kivesszik részüket.⁷¹ Jóllehet a hódoltságkor politikai és igazgatási változásai nem hagyták érintetlenül, s a háborúk (1552, 1566, 1594, 1598, 1659, 1663-64, 1683) rendszeresen végig pusztították területét,⁷² a szék megőrizte működőképességét. A török oldalról a szolnoki szandzsákba tagolódó kun településtömb az 1550-es évektől magyar részről részben Eger, részben Gyula adóigazgatása alá kerülve is fenntartotta szervezetét.⁷³ I. Ferdinánd (1551–1552), II. Ferdinánd (1629, 1631) és I. Lipót (1682) rendre megerősítik a Kolbáz-szék kiváltságait, melynek elnevezésében a XVI. század közepétől mind gyakrabban tűnik fel a Nagykurság változat is.⁷⁴ E kontinuitást – ezt az írott források mellett (1649) a szék 1629-ből és 1660-ból ismert pecsétjei is igazolják – sem a hódoltságkori parasztvármegye működése, sem a kun igazgatás kisebb változásai (így az 1610-es évektől megjelenő jászkun főkapitányi hivatal, vagy a Jászkun Kerület ill. „Districtus” kialakulása az 1680-as években) nem érintették.⁷⁵

Amint arra már Györffy György is rámutatott, a Kolbaz-szék történetének egyik legnehezebb kérdése a szervezetbe tartozó kun szállásállomány pontos meghatározása. A XIV–XVI. századi források 48 olyan települést őriztek meg, melyek valamilyen formában kapcsolatba hozhatók a Kolbáz-szék kunjaival. Körükben azonban – miként a Halas-székben is – a kb. 30-35 vitán felüli kun szállás mellett a magyar nemesi jogot nyert előkelők kun szállásterületből kiszakított, s idővel magyarrá lett magánbirtokai (pl. Nagypó) éppen úgy fellelhetők, mint a kunok által illegálisan megszállt, eredetileg magyar falvak (pl. Marjalaka) és puszták, utóbbiak szép „példasorát” 1513-ból ismerjük.⁷⁶ Az egy időben létező kun szállástömeg felmérését nem könnyíti meg az a sajátos – természetes (környezeti-gazdasági) okokra visszavezethető – pusztásodási folyamat sem, mely a XV–XVI. századi kun településhálózatot utolérte. Eredményeként a fent említett 48 település 25%-a már 1510-es évekre lakatlanná vált.⁷⁷ A hódolt-

67. GYÁRFÁS III. 274, 289, 323-324, 347, 391, 395-396, 644, 660, 705-706, 720-721.

68. GYÁRFÁS III. 293, 667.

69. GYÁRFÁS III. 300, 347, 679, 720-721.

70. GYÁRFÁS III. 323-324, 388-389, 393, 705-706, 760-762.

71. GYÁRFÁS III. 358-359, 380, 732, 758-759. MOL DI 24841.

72. PÁLÓCZI HORVÁTH 2000. 50-51.

73. GYÁRFÁS IV. 35, 39, 41-42, 60-61, 66, 117-118, 132; PÁLÓCZI HORVÁTH 2000. 50.

74. GYÁRFÁS IV. 43-47, 209, 410; FENYVESI 1987. 229.

75. GYÁRFÁS IV. 259, 274-275, 277, 319; BOTKA 2000. 63-71, 75.

76. GYÖRFFY 1990. 310-11; PÁLÓCZI HORVÁTH 1986a. 181-202; UÓ 1987. 11-28; UÓ 1992. 49-112; UÓ 2000., 51; MARJAI SZABÓ 1945. 97-105.

ságkor háborús időszakainak pusztító hatásai sokkal pontosabban követhetők nyomon. Most csupán a lényegre szorítkozva: a Kolbáz-szék 1526 táján még 34 lakott települése közül – az 1552. és 1683 közötti hadi események következtében – a Pentz-féle adóösszeírás szerint 1699-re már csak Karcag és Kunhegyes állt fenn, összesen 108 családdal.⁷⁸

A névadó székközpont, Kolbazszállás ('sereget-seregszárnyat győzz')⁷⁹ a Sárret mocsaras öntésterületének peremén, a Szolnokról Debrecen felé haladó útból leágazó mellékút mentén létesült.⁸⁰ A szállás minden kétséget kizáró első forrásemlítése 1395-ből származik, a csunegyházi és waichunnepei előkelő kunok ekkor nyerik azt vissza – kilenc másik szállással együtt – Zsigmond utasítására Dobozi Miklóstól, a kunok helyettes bírójától.⁸¹ Jelen ismereteink szerint fenntartásokkal kezelendő Szamota István 1352-re keltezett említése Kolbazszállásról, Kenderes falu Szibes kun és fiai valamint a bői nemesek közt zajló adás-vétele kapcsán.⁸² Az egri káptalannak az ügylet jogi előzményeit átírással befoglaló 1405. évi oklevele kétségtelenül tartalmazza a birtokkal 1405-ben határos településeket, így a kun Kolbazszállást is, azonban az 1352-ből származó átírt rész még nem.⁸³ Ennek ellenére mégsem hagy kétséget a szállás jóval korábbi létezéséről egy Mátyás király által 1459-ben és 1467-ben átírt oklevél: az 1397-ben megszerzett Kakat, ill. Hegyesegyház (ma Kunhegyes) ügyében előkelő kolbazszállási kunok – közös őseikre, Kolbazra és Aposkára hivatkozva – pereskednek. Györffy szerint az 1300-as évek elején élt Kolbazban a szállás névadó alapítóját tisztelhetjük, fivére, Aboska nevét pedig az egykor Balaszentmiklós, Kétpó és Csunaszenttamás között fekvő Aposka puszta őrizte meg.⁸⁴ A szállás ezt követően a rendszeresen tűnik fel a XV–XVI. századi okleveles forrásokban.⁸⁵ Ezek sorából külön is kiemelendő az esztergomi érsekség 1470. évi levele, mely – számos környékbeli település plébánosával együtt – Kolbazszállás templomának papját is felszólítja Kenderesi Balázs egyházi kiközösítésére.⁸⁶ A hódoltságkor forrásaiban csaknem mindvégig folyamatosan lakott településként tűnik fel. Jelentősebb megrázkódtatást a 15 éves háború eseményei jelentettek (1594, 1598), amikor a szállás hosszú időre elnéptelenedett. A kunok által 1619-ben újra belakni tervezett 22 település egyike, s minden bizonnyal székközpont mivoltával is összefügg, hogy ez sikerült. Amint arról már szó esett, 1629-re csupán 11 település, köztük Kolbazszállás visszanépesülése történet meg.⁸⁷ A

77. PÁLÓCZI HORVÁTH 1974. 258; UÓ 2000. 51.

78. GYÁRFÁS IV. 60–61, 117–118, 132, 197, 205–206; PÁLÓCZI HORVÁTH 2000. 51, további irodalommal.

79. KISS 1980. 349.

80. GYÖRFFY III. 56, 531; UÓ 1990. 308.

81. GYÁRFÁS III. 109–110, 525–526; PÁLÓCZI HORVÁTH 1974. 252–253.

82. SZAMOTA 1902–1906. 512.

83. MOL DI 4253. Vö.: GYÁRFÁS III. 177, 540–548; ZsO II. 2046., 2089. sz.

84. GYÁRFÁS III. 114, 271–272, 527–528, 556; GYÖRFFY III. 531; UÓ 1990, 308, 24. j.

85. 1408, 1460, 1489, 1518, 1521: GYÁRFÁS III. 273–274, 314–315, 373, 377, 556, 642–643, 699–700, 749, 755–756, ZsO II. 6344., 6385. sz.

86. GYÁRFÁS III. 290, 669.

székközpont pusztulása Murad Giraj krími tatár kán 1683. évi hadjáratához kötődik. Igen tanulságosak a Pentz-féle 1699. évi kamarai összeírás adatai: a visszatelepülő kunok csupán Karcagot és Kunhegyest ülték meg újra. Karcagot (78 család) Asszonyszállás, Bócsa, Orgondszenmiklós, Ködszállás visszatért lakói népesítették be, viszont Kunhegyes lakói (30 család) Kolbászállás egykori népéből kerültek ki. Kolbaz puszta maradt, a székközpont funkciókat pedig az idővel városi rangra emelkedő Karcag vette át.⁸⁸

Az egykori székközpont – Kolbáspuszta néven – ma Kunhegyes határrésze, a belterületől kb. 5 km-re délkeletre. A lelőhely beazonosítását Méri István végezte el (1948–1949), területén 1967-ben Selmeczi László végzett leletmentő feltárást. E kutatások részletei egyelőre közöletlenek, rövid összegzések alapján alkothatunk csak képet a régészeti jellemzőkről.⁸⁹ Az Árpád-kori előzményekkel nem rendelkező szállás települési része 1967-re már kutatásra alkalmatlannak bizonyult, a középkori rétegek megsemmisültek. A szállás írott forrásból is ismert (1470) temploma viszont feltárássra került. Az egyhajós téglatemplom (h: 17,2 m, sz: 8,8 m) szentélye külső síkján támpillérekkel megerősített, a nyolcszög öt oldalával záródó. Építési korát több pénz, köztük I. Ulászló (1440–1444) rézobulusa az 1440-es évekre valószínűsíti. Selmeczi szuperpozíciós megfigyelései szerint Kolbászállás temploma egy XIII–XIV. századi, kezdetben pogány szállástemető területén épült meg, utólag. A kora Árpád-kor ún. „Gellértegyháza-típusú” temetőiben megfigyeltekhez igen hasonló jelenség – lényegében azonos korú és típusú templom emelésével – más kun szállások (Túrkeve-Móric, Karcag-Asszonyszállás, Mizse) esetében is dokumentálható volt.⁹⁰ A kolbászállási templom XV. század közepi megépülése tehát egy átfogóbb templom-építési hullám része, de – funkcionalitás vagy „státusszimbólum” tekintetében – talán nem független attól, hogy a település 1440-re bizonyosan székközpont rangra emelkedett. A hasonló típusú, többi kun szállástemplommal összevetve (melyek közül több is Kolbászállás fennhatósága alá tartozott), azonban az is elmondható, hogy a kolbászállási esetleg nagyobb, de reprezentatívabb nem volt azoknál. (Mizse székközpont esetében, mint láttuk az azonos korú és típusú templom mérete 12,8 x 5,9 m). Mindez Kolbászállás falusias jellegéről látszik árulkodni, s a tekintetben is jelentőséggel bírhat, hogy a székközpontot – legalábbis a török hódoltság korára – Gyárfás több ízben is „városnak” nevezi. Kérdés, hogy joggal-e, hiszen a XV–XVI. századi oklevelés anyag következetesen szállásként emlékezik meg a székközpontról. Gyárfás szóhasználatában az első alkalom az egi vár 1567. évi adójegyzéke kapcsán merül fel. Ekkor a település 33 egész, 9 zsellér, 28 üres, végül 3 kapitányi telekből állt. Bár nem hagyhatók figyelmen kívül az 1552. és 1566. évi török pusztításainak torzító hatásai, akkor is kimondható, hogy Kolbászállás a térség átlagos, falusias településeinek lép-

87. GYÁRFÁS III. 117-118, 197, 205-206, 259; PÁLÓCZI HORVÁTH 2000. 50-51.

88. GYÁRFÁS III. 274-275; GYÖRFFY 1990. 311; PÁLÓCZI HORVÁTH 2000. 50-51, további irodalommal.

89. MÉRI 1954. 138-139, 1. térkép; SELMECZI 1992a. 7, 19, 46, 78, 174, 88. kép; UÓ 1996, 63, 65.

90. SELMECZI 1992a. 87-96; 103-105. HATHÁZI 2005b. 103-104.

tékét mutatja, s a Kolbaz-székben jelentőség, nagyság tekintetében három szállás (Bócsa, Karcag, Marjalaka) is megelőzi.⁹¹ Hasonlóan ellentmondásos az 1649-es adat is, amikor Juhos István bíró – Gyárfás szerint Kolbaz város képviselőjeként – jelenik meg gróf Pálffy Pál nádor előtt. Panaszából azonban kiderül, hogy ügye nem a város, hanem a „faluk itzéje” eltérése körül kerekedett.⁹² Egyértelműbb bizonyítékok felbukkanásáig alighanem fenntartásokkal kezelendő Kolbazszállás még csak mezővárosi mivolta is (főként Halassal, Kecskeméttel, Jászberénnyel összevetve), jóllehet a település – mint láttuk – legalább 30-35 szállás igazgatási-bírói központjaként működött 1683-ig. Ezért sem tűnik véletlennek, hogy a térségi centrum funkcióit a XVII. század végétől a városi-mezővárosi fejlődés útjára lépni képes Karcag vette át.

5. Hantos-szék (*Hantosegyháza szállás*)

A kunok egyetlen dunántúli településterülete a Közép-Mezőföld Fejér megyei részén alakult ki, Hantosegyháza központtal. Ma ismert írásos és régészeti emlékényaga feldolgozott.⁹³ E kutatások szerint a nagyjából a Velencei-tótól a mai Dunaújvárosig húzódó, száraz löszhátágot a kunok egyik ismeretlen nevű nemzetsége csupán a XI–II. század végétől kezdve népesítette be, másodlagos szállásterületként. A csoport 1246 táján elnyert „eredetibb” szállásterülete a Felső-Kiskunság nyugati peremére valószínűsíthető (a mai Szabadszállás és Kunszentmiklós térsége). Erre, többek közt, két olyan szállás (Bezter- és Bajdamerszállás) is utal, amely a XV–XVI. század folyamán – a földrajzi elszigeteltség ellenére is – a Hantos-szék szervezeti kötelékébe tartozott.

A mezőföldi kun szállásterület székké alakulásának ideje többé-kevésbé pontosan behatárolható. 1399-ben és 1406-ban még szék megjelölés nélkül említik az itteni szállásokat, ezzel szemben 1417-ben már a Hantos-szék kapitánya, Gál haláláról számolnak be a források. Miután ezt követően a Hantos-szék igazgatásáért valóságos „dinasztikus harcot” vívtak a vezető kapitányi családok, a 100 évig tartó per (1417–1517) iratai folyamatában láttatják a szék legtöbb szállásának birtoktörténetét is. Jól ismertek a szék megszűnésének dokumentumai is: a törökök első, 1526. évi támadásait túlélő hét kun szállást – immár közönséges jobbgyfalvakként – Szapolyai János 1537-ben Sulyok György pécsi püspöknek és fivéreinek adományozta. Habsburg oldalról ugyanezt tette I. Ferdinánd is 1541-ben, Horváth Ferenc szarvaskői várnagy javára. A kun jogállását veszített Hantos-szék népének fokozatos kipusztulását vagy elvándorlását – a korabeli hadtörténeti forrásokból és török adóösszeírásokból ítélve – a török háborúk három hulláma idézte elő (1526, 1541–1543, 1601–1602), az 1620/1630-as évekre tehető újra népesülésben a kunság már nem játszott szerepet. A szék nagyságrendjére nézve is rendelkezünk ismeretekkel. Jóllehet a XV–XVI. századi írott forrá-

91. GYÁRFÁS III. 117–118.

92. GYÁRFÁS III. 259.

93. GYÖRFFY III. 532; UÓ 1990. 304; PÁLÓCZI HORVÁTH 1974. 251; MÁNDOKY KONGUR 1972. 73–82; HATHÁZI 1987. 29–65; UÓ 1996. 48–56; UÓ 2004. 152, 155–188, 219–220.

sok 18 kun településre utaló nevet őriznek, s a területen már most is 15 régészeti lelőhely ismert (30-40%-os bejártság mellett), gyanítható, hogy a szállásterületen – legalábbis a XV–XVI. században – egy időben legfeljebb csak 13-14 kun szállás állt.

A mezőföldi szállásterület „szívében”, a széket Fehérvárnak tartva átszelő, nem túl jelentős Földvár/apostagi út mentén terült el a névadó székközpont, Hantosegyháza. A név „-egyháza” utótagja helynévtörténeti alapon is felveti annak lehetőségét, hogy eredetileg – a tatárjárás során elpusztult, vagy a XIII. század második felében lendületet vevő pusztásodási folyamat eredményeként lakatlanná lett – Árpád-kori templomos faluhelyről van szó, melyet a kunok újra népesítettek. Az előtag kevésbé egyértelmű. Lehet magyar személynévből képzett (Hontus alakot már 1211-ből is ismerünk), de elképzelhető kun eredete is. Turkológusaink levezethetőnek tartják egy Qan-tas (‘fejedelem, kán’ + ‘kő’) alakból, de a Codex Cumanicus szójegyzéke alapján egy Qon-tas (qon - ‘megszáll’ és származékai: qonuš - ‘lakás’, qondur - ‘elszállásol’, qonaqliq - ‘éjjeli szálláshely’ stb.) alak felvetheti – az -egyháza név kun tükörfordításként – a ‘kőszállás, kőhajlék’ megoldást is. Miután Hantosegyháza elsődleges tárgya volt a székkapitányi címre pályázó családok 100 éves perének, bőséggel rendelkezünk a székközponttra vonatkozó XV–XVI. századi adatokkal (1417, 1419, 1439, 1455, 1471, 1517). E források rendszeresen említik Szűz Máriának szentelt kőtemplomát, erdejét, s a kapitánysággal járó egyéb haszonvételeket. Pusztulása az 1526. évi török hadmozgásokkal függhet össze: 1537-ben az utolsó szállásfő – Thoban Gergely kun – már nem székkapitány, hanem Jakabszálláson élő nemes, aki az ugyancsak Jakabszállásra húzódott Alagaz Imre kunnal pereskedik Hantos erdejéért. A pusztulás mértékét jelzi, hogy Hantosegyháza a török adóösszeírásokba még ráják nélküli birtokegységként sem került be, földje minden valószínűség szerint a határos Ivánkateleke kun szállás (a budai szandzsákdefterekben Ivánka puszta) határába olvadt be.⁹⁴

A székközpont maradványai az 1860-as évek óta ismertek (Hantos-Pusztatemplom, Nagyhantos-Juhászállás, -Birkás-tó lelőhelynév változatokban). A szállás templomának romjait ekkor említi először Pesty Frigyes. Területén több ízben került sor leletmentésre, hitelesítő feltárára, topográfiai bejárásra.⁹⁵ A település régészeti-morfológiai jellemzői röviden az alábbiakban foglalhatók össze. A kun szállás – a helynévi vizsgálatok felvetésével egybecsengve – Árpád-kori előzményeken létesült. A Sárosd-Seregélyesi víz e ponton tavacsává kiszélesedő két partján húzódó házsorok tengelye a vízfolyás ÉNY/DK irányához igazodik. A település kun periódusának kiterjedése – a „belső tavat” is magában foglalva – kb. 1200 x 300 m (36 ha). A vélhetően Árpád-kori eredetű templom és a szállástemető nyomai a vízfolyás keleti partján, egy félig elhordott dombon figyelhetők meg. Ez az Árpád-kori telep déli negyedével, s a kun szállás centrumával esik egybe. A kun periódus begyűjtött leletanyaga XIV–XVI. századi.

94. HATHÁZI 2004. 219-220, további bőséges irodalommal.

95. KRALOVÁNSZKY 1961; HATHÁZI 1984; UŐ 1987; UŐ 2004. 152, 169, 214, 220.

A mezőföldi kun szállások XV–XVI. századra kiformalódó jellegéről csupán terep-bejárás adatok állnak rendelkezésre. Ezek morfológiai meghatározottságai és méretei azonos képet mutatnak a Kis- és Nagykunság szállásaival: az átlagos települési nagyság 22-24 ha között mozog. Ehhez képest Hantosegyháza 36 ha-os kiterjedése „extrém” érték, amit esetleg székközpont mivoltával is értelmezhetnénk. Nem hagyható azonban figyelmen kívül az ugyancsak Hantos-széki Kétperkáta (ma Perkáta), ahol a Nagyperkáta–Hosszúlaposi- és Kereklaposi dűlőben elterülő XV–XVI. századi szállásmaradványok 39 ha-os kiterjedése éppenséggel meghaladja a székközpontét is. Ott ugyancsak kimutatható a település kétpartisága, továbbá, hogy a belterület központját a településen átfolyó víz által „belső tavacsává” feltöltött, mélyedésszerű rész foglalja el, amit a beltelkek körülölelnek. A belső tavacska településformáló hatását külön is aláhúzza az a körülmény, hogy Perkáta soha nem tartozott a Hantos-szék vezető települései közé. Vagyis Hantos és Perkáta beltelkekkel kitöltött, tényleges nagysága ill. hasznos területe szintén a 22-24 ha-os tartományon belüli, így méretük végeredményben szintén átlagosnak mondható.⁹⁶

Hantosegyháza átlagos, falusias jellegét húzzák alá Kubinyi András írott forrásokra alapozott vizsgálatai is. Fejér megye központi helyeinek centralitási minősítése során arra a megállapításra jutott, hogy Hantosegyháza – bár kun székközpont volt, de mezővárosi szintre nem emelkedett, piacot nem tartottak benne, s úti csomópontként sem volt számottevő – ezek közül a legszerényebbek közé tartozott. Kubinyi besorolási rendszerében Hantosegyháza nem éri el a 4 centralitási pontot sem, így – a Solt-szék hasonló központjait be sem számítva – Fehérváron kívül további 8 település előzte meg a középkori megyében. Külön érdekessége e helyzetnek, hogy ugyanakkor a kun szék egy másik, Hantosegyházának alárendelt települése, Jakabszállás – több mint egy tucat más központi hellyel összeköttetést biztosító úti csomópontja, 1481-től évi három országos- és heti egy piactartási joga révén – 10 centralitási ponttal rendelkezett, megyei fontosságát tekintve a 3-4. helyen.⁹⁷ Kubinyi András e megállapításai – még ha a centralitási pontokban talán nem kellő súllyal jelennek is meg a székközpont igazgatási, bírói és a kun adók begyűjtési helyeként juttatandó tőbblettértek (ez 1-2 ponttal több is lehet) – a lényegét tekintve helytállóak. Mint ahogy az sem tűnik véletlennek, hogy Hantos a XVII. század folyamán magyarokkal és ráccokkal újranepeült területen többé nem jutott vezető szerephez: napjaink terminológiájával élve, „kistérségi központ” funkcióit a korábban ugyancsak kun szállásként ismert Sárosd vette át. Utóbbi település idővel mezővárosi rangra emelkedett, s e tekintetben jelzés értékű, hogy a törökök által 1546-ban elpusztított Jakabszállás ekkoriban éppen Sárosd szerves részévé vált.⁹⁸

96. HATHÁZI 2004. 153-154, 169, 226-228.

97. KUBINYI 2005. 283-284.

98. HATHÁZI 1988. 106-110; UÓ 2004. 132-135, 152, 220-222; PÁRNICZKY 1977. 266-268.

6. Szentelt-szék (Szentelt mezőváros)

A Tisza és Maros összefolyásától délre, a Csanád, majd Torontál vármegyében (ma Vajdaság, Szerbia) elterülő Szentelt-szék a ma még tisztázatlan törzsi eredetű Kól, ill. Kór ('kevés, nem fontos') nemzetség szállásaiból szereződött. Névadó központja Szentelt, ill. Szenteltegyház volt. A Harangod (Aranka) középső folyásánál, a folyó déli oldalán kialakuló kun településtömb székké alakulása már 1424-től adatolható.⁹⁹

Jóllehet e kun települési körzet írott forrásanyaga voltaképpen gazdagnak mondható, s a székrendszer megelőző, XIV. századi nemzetségi időszak is jól adatolt, úgy tűnik, éppen ez a szék az, melynek történeti és régészeti örökségét – az előzőekhez képest – a legkevésbé tudjuk számba venni, világosan rendszerezni. Ennek számos oka van. Mindenek előtt a kutatás a XIX. század végi – XX. század eleji biztató kezdetek után,¹⁰⁰ nyilvánvalóan a közismert történelmi-politikai okokból, megrekedt, mind a történeti, mind a régészeti kutatások vonatkozásában. Különösen a székközpont, Szenteltegyház esetében jelentkeznek azok a szakmai nehézségek, melyekre a szeremégi Kamonc mezőváros példájával Takács Miklós mutatott rá.¹⁰¹ Vizsgálendő területünket a középkori Dél-Magyarország régészeti-művészettörténeti emlékeinek hiánypótló gyűjteményes tanulmánykötete is sajnos „fehér foltként” került ki.¹⁰²

Nem teszi könnyűvé a helyzetet maga a Szentelt-székben kialakult, sajátos település- és társadalomtörténeti képlet sem. Az okleveles anyag alapján gyanítható, hogy a Béb és Halászmorotva közti területen már 1315-től adatolható kun szállásterületen a nemzetségi időszaktól kezdve¹⁰³ szervezetileg sokkal kevésbé vált külön a Kór nemzetség kapitányai (főként Kondam ispán leszármazottai) által vezetett kun szállások, és a magyar nemesi jogon szerzett, jobbággyokkal is betelepített birtokok köre (Béb, Halászmorotva), mint a többi kun településtömb esetében. Emellett az itteni kun szállások száma csekély volt (1424: Vizesgyán, Jangotszállás, 1428/1429, 1438: Hallos, 1428, 1433: Kunszőlős, 1438: Valkányszállás, más néven Benedekszállás, Kojampálszállása).¹⁰⁴ Szóródásuk igen mozaikos lehetett, nem alkotott zárt településtömböt. Esetenként osztott, vagy ikertelepülések léte is feltételezhető. A bizonyára nagy határú Valkány (talán nem véletlen a kettős kun névhasználat: Valkány- vagy Benedekszállás) egyes részeit kiváltságos besenyők bírták (1369, 1390, 1495: Tompavalkány, Hegyesvalkány).¹⁰⁵ Közel hasonló Hallos esete is: 1438-ban Tvl János kun Hallosnak csupán a felét irányítja szálláskapitányként, a település másik fele egy 1433-as adat szerint Hagymás László magánbirtoka. Ugyanezen oklevélben

99. GYÖRFFY 1987, I. 842; III. 531; 1990, 275; 302-3; PÁLÓCZI HORVÁTH 1974, 250; RÁSONYI 1981, 128.

100. GYÁRFÁS III; KARÁCSONYI 1882, CSÁNKI I. 704; BOROVSKY 1912. 366-374.

101. TAKÁCS 2004. 511-516.

102. KOLLÁR 2000.

103. 1315, 1321, 1350, 1385, 1389, 1391: GYÁRFÁS III. 102-104; MOL DI 12407, ZSO I. 2260. sz.

104. GYÁRFÁS III. 206-208, 213-214, 216-217, 233, 245, 255-256, 420, 423, 582-583, 588-589, 594, 612-613; MOL DI 86323, 13165.

105. GYÖRFFY I. 875-876; III. 163-165; GYÁRFÁS III. 504-505.

érhető tetten Kunszőlős esetében is a kettős birtoklás, ott a település nem-kun része Chalapia Dávid magánbirtoka.¹⁰⁶ Úgy tűnik, hogy e körülmények hatására a frissen kialakult szék néhány év alatt gyors bomlásnak indult, bár ennek háttérében más, egészen „különös” okok is meghúzódnak látszanak. 1428-ban arról értesülünk, hogy Kunszőlős és Hallos Szentelt-széki kunjai komoly birtokértési-földfoglalási perben állnak a szomszédos horogszezi Szilágyi Lászlóval. A végkifejlet 1451-ben következik be: ekkor szerzi meg Hunyadi János sógora, Szilágyi Mihály Kunszőlöst, immár közönséges jobbágybirtokként. A beiktatáson a szomszédos Vizesgyánról (kun szállás) Kun László és István jelenik meg, a másik szomszédos falu (korábban szintén ellenlábás kun szállás), Hallos részéről a bíró és egy esküdt képviseli a birtok urát, Hunyadi János kormányzót.¹⁰⁷ Valkány és Vizesgyán sem került el e sorsot: a csanádi püspökség Mátyás-kori (1456–1490) birtokjegyzékében a két hajdani kun szállás már egyházi birtokként jelenik meg.¹⁰⁸ Az utoljára 1488-ban szereplő Szentelt-szék eszerint a Hantos-széknél (1537) is előbb vesztette el kiváltságait, s az oszmán török hódítások idejére már nyom nélkül elenyészett.

Valamivel egyszerűbb a helyzet a székközpont, Szenteltegyház esetében (ma Mokrin, ill. Homokrév határrésze). A kun székközpontként számos esetben (1424, 1425, 1429, 1438, 1488) feltűnő „magyar oppidum” szerdánkenti heti piacait már 1384-ben említik a források. A királyi birtoklású mezőváros 1433-ban Zsigmond adományaként jut Chalapia Dávid kezére, aki – mint láttuk – Kunszőlős felét is birtokolta. 1460-ra Szenteltegyház – talán a kun szék hanyatlásának is köszönhetően – elvesztette mezővárosi rangját, s a temesvári váruradalom egyik falujaként jelenik meg, melyet Mátyás a Dóciaknak adományoz.¹⁰⁹ E kettősséget (kun székközpont – magyar mezőváros) Csánki ikertelepülésként értelmezte (egy más melletti kun szállás és mezőváros, ill. jobbágy falu). A korábban tárgyalt székközpontok nyomán valószínűbbnek tűnik a Halas és Kecskemét esetében megismert rendszer feltételezése.

7. Berény-szék (Berényszállás, majd mezőváros)

A jászok által alapított, Berény központú szék a Zagyva és Tarna folyók menti, nagy kiterjedésű mocsaras öntésterületektől szabdalt, rétes-homokos síkságon alakult ki, a középkori Heves és Újvár vármegyék területén.¹¹⁰

A Jászság XIII–XVI. századi történeti és régészeti emlékanyagának kutatása – elsősorban Györffy György, Selmeczi László, Szabó László, Kocsis Gyula, Botka János, Langó Péter munkássága nyomán – az utóbbi évtizedekben nagy lendületet vett, jelentős új eredményekkel és publikációk egész sorával gyarapodott.¹¹¹ A rendelkezésre

106. GYÁRFÁS III. 216-217, 233, 594.

107. GYÁRFÁS III. 213-214, 255-256, 588-589.

108. GYÁRFÁS III. 207.

109. BOROVSKY 1912. 371; CSÁNKI I. 704.

110. GYÖRFFY III. 60-63, 532; UŐ 1990. 275, 302, 312-315; PÁLÓCZI HORVÁTH 1974. 250, 252.

álló forrásbázist és a korábbi kutatások eredményeit – a jász betelepülés idejére és körülményeire, anyagi kultúrájuk jellemzőire, az asszimilációs folyamatokra és társadalmi változásokra egyaránt kiterjedően – a teljesség igényével feldolgozó rész-munkákat látva bizonyos, hogy megérett a helyzet a Gyárfás István és Fodor Ferenc alapműveit továbbvivő¹¹² monografikus összegzésre is. Minden valószínűség szerint e törekvések fontos állomásaként köszönhetjük Langó Péter „Régészeti és okleveles adatok a Jászság X–XV. századi történetéhez” – című, már nyomdába adott munkáját is.¹¹³ A szerző e dolgozatában a környezeti meghatározókra és az Árpád-kori előzményekre kiemelt figyelemmel, településtörténeti–településhálózati szempontból tekinti át a jászok betelepülésére vonatkozó alapkérdéseket, s a XV. századra kiformalódó jász szállásterületet. E rövid kutatástörténeti áttekintés talán meggyőzően ad felmentést az 1439 előtti időszakban székké alakuló jász településterület és szállásállománya beható ismertetése alól, s megengedi, hogy a továbbiakban csak a leglényegesebb csomópontok következzenek.

Selmeczi László legfrissebb eredménye a lényegében a jász kutatás kezdete óta zajló tudományos vita lezárása, a jász betelepülés idejét és körülményeit illetően. Alapvető fontosságú tanulmánya a legmarkánsabban Györffy György és Kristó Gyula részéről jelentkező történészi nézetekkel szemben – miszerint az 1350–1366 között feltűnő első itteni említésekkel következően a jászok betelepülésére a XIV. század közepső harmadánál előbb nem kerülhetett sor – immár minden kétséget kizáró, kifogástalan régészeti bizonyítékokat hoz fel a kunokkal együtt érkező jászok XIII. század közepi megtelepedése mellett.¹¹⁴ Az eddig közöletlen Jászdózsa–Négyszállás II. temetőben olyan korai sírhorizont mutatható ki, melynek – esetenként V. István pénzével keltezett – leletei, mind kronológiai szempontból, mind kulturális kötődéseik révén a lehető legszorosabb összefüggésben állnak a XIII. századi pogány kun előkelők temetkezési csoportjával (Pálóczi Horváth András rendszerének A-csoportja). E kun régészeti horizontot egyébként a történészi oldal sem kérdőjelezi meg.¹¹⁵ A jász temetők anyaga mellett más forrásbázisra is alapozva (írott források, Árpád-kori településhálózat vizsgálata) ugyanerre az eredményre jutott Langó Péter is, jelezve: a jász szállásterület beékelte magyar településekkel tarkított, erősen mozaikos jellege szintén nem zárja ki a jászok már XIII. századi jelenlétét, „mikro-vizsgálatai” szerint a két népesség települései kikerültek egymást.¹¹⁶

111. GYÖRFFY III. 60-63, 532; UŐ 1990. 275, 302, 312-315; SELMECZI 1992a. 101-230; UŐ 1992b; UŐ 1996b. 70-79; UŐ 1996c. 83-87; UŐ 2005a. 187-201; UŐ 2005b. 27-60; SZABÓ 1979; UŐ 1981. 129-148; KOCSIS 1998. 27-41; BOTKA 1988. 181-345; UŐ 2000. 13-77; LANGÓ 2000. 151-176; UŐ 2001. 121-134.

112. GYÁRFÁS III-IV; FODOR 1942.

113. Tisicum, megjelenés alatt, a továbbiakban LANGÓ 2006. Ez úton köszönöm az értékes kéziratba való betekintést

114. SELMECZI 2005b. 27-60, további irodalommal

115. PÁLÓCZI HORVÁTH 1993. 105-123, 139-175.

116. LANGÓ 2000. 163-170; UŐ 2001. 125-126.

A XV. századra kiformalódó Berény-szék szállásállományának pontos meghatározását és az egyes szállások rövid településtörténeti összegzését ugyancsak Langó Péter végezte el friss dolgozatában.¹¹⁷ Az alapos településtörténeti rendszerezés mellett vizsgálatai nagy tanulsága, hogy a mai értelemben vett Jászság területén fellelhető mintegy 30-35 középkori településből alig 14-15 tekinthető a Berény-szék joghatósága és igazgatása alá tartozó, tényleges jász szállásnak. A többi vagy jász kapitányok által, magyar nemesi jogon birtokolt falu (4-5), vagy a jász szállásokkal mozaikosan váltakozó magyar település. A helyzet sok tekintetben rokonítható tehát a Kolbaz-szék esetében már tapasztaltakkal.

Külön is szót kell ejteni a jász székszervezet sajátosságáról, mely nem minden tekintetben felel meg az eddig tárgyalt kun székek gyakorlatának. Előljáróban fontos leszögezni, hogy az 1438/1439-től adathozható jász székszervezet „Berény-szék” elnevezése Györffy György által bevezetett, „mesterséges” képződmény.¹¹⁸ Amint arra már Kring Miklós felhívta a figyelmet: a jász szék az egyetlen, amelynek nincs külön neve. Számos alkalommal (1438, 1469, 1473, 1480, 1492) bizonyítják oklevelek, hogy Berényszállás, Négyszállás, Fényszaru és Árokszállás külön is (regionális?) székek, melyek talán együtt alkotják a jász közösség felsőbb szintű bíróságát. Berény vezető szerepe nyilvánvaló, a felsorolásokban mindig az első helyen szerepel. 1480. évi említéskor pedig az is kiderül, hogy a felsőbb szintű bíraskodás esetén a berényszállási bíró (Berény ekkor már nem csupán jász szállás, hanem *oppidum* is) és egy esküdte mellett Négyszállás, Fényszaru és Árokszállás egy-egy kiküldött esküdte vesz részt az ítélezésben, majd döntésüket a jász „*communitas*” pecsétjével hitelesítik.¹¹⁹ 1535-ben viszont – kérdés, hogy a török hódítások árnyékában milyen okokból – már csak Berény és Négyszállás bírái és esküdtszékei járnak el a jász közösség érdekében Szapolyai Jánosnál.¹²⁰ A most vázolt jász, és a Halas-szék 1456-ban oklevelesen is rögzített kun rendszere¹²¹ közti különbség felvetheti a jász és kun szálláskapitányok feladataiban, ill. jogköreikben való kisebb eltérések lehetőségét is. A Berény-, ill. jász szék folyamatos működését jelzik a Zsigmond király oklevelein (1407, 1412, 1428) alapuló jász kiváltságok időről-időre való megújításai, vagy az ezeket sértő túlkapásokkal szembeni királyi intézkedések kieszközlései: Hunyadi János (1446), Mátyás (1473, 1478), II. Ulászló (1492, 1505), Szapolyai János (1535), I. Ferdinánd (1553), II. Ferdinánd (1625), I. Lipót (1668, 1673, 1682, 1696). A szakirodalomban jól feldolgozott tény: a török oldalról a hatvani szandzsák kötelékébe került, magyar oldalról az egri várnak adózó jász székszervezet – a Kolbaz-székhez hasonlóan – fenn tudott maradni a Német Lovagrend számára történt 1702. évi eladásig.¹²²

A székközpont, Berény – mint „*possessio*” – először egy 1357-re keltezett, kétes

117. LANGÓ 2006

118. GYÖRFFY 1990. 302.

119. KRING 1932. 174-75; GYÁRFÁS III. 235, 302-303, 437, 425, 606-607, 665, 672-673, 686-695.

120. GYÁRFÁS III. 392, 760-761.

121. GYÁRFÁS III. 632-633; HATHÁZI 2000. 226-227.

122. FEKETE 1968; SZABÓ 1981. 131-136; BOTKA 1988. 181-345; UÓ 2000. 55-77.

hitelű oklevélben tűnik fel, amikor jász „vajdája”, Őrs nembéli László a Horgasérmelléke nevű határrészért pereskedik. 1407-től viszont egyértelműen jász szállásként szerepel, egészen 1469-ig.¹²³ Döntő változást jelez IV. Sixtus pápa 1472. évi engedélye, melyben hozzájárul, hogy immár Berény mezővárosában („*in oppido Baren*”) a ferencesek Szűz Mária tiszteletére szentelt templomot és rendházat építsenek. 1480/1484-ben e lépésváltás Mátyás király egy oklevelében („*in oppido nostro*”) is tetten érhető.¹²⁴

Tekintettel Jászberény további történetének alapos feldolgozottságára és közismertségére, megengedhető, hogy a továbbiakban nagyobb figyelmet szenteljünk a dolgozat elsődleges céljának, mely a középkori jász székközpont települési jellegének vizsgálata. Berény középkori írott forrásadottságai sajnos nem elegendők arra, hogy önmagukban elégséges adatot szolgáltatssanak a Kecskemét vagy Halas esetében elvégezhető centralitási vizsgálathoz. Középkori reprezentatív építészeti emlékei – főként az 1470-es években megépült ferences temploma – mégis egyértelműen jelzik a jász mezőváros rangját, gazdasági erejét.¹²⁵ Ugyanakkor a hódoltságkor XVI. századi szakaszából rendkívül fontos forrásokkal rendelkezünk a mezőváros alapvető jellemzőiről, melyek – Selmeczi László és Langó Péter álláspontja szerint egyaránt – bizonyosan a XV. századi előzményekre vezethetők vissza.¹²⁶ A 1550-es évektől mind a török adójegyzékek, mind az egri vár dokumentumai (köztük nem csak kamarai kimutatások, hanem kémjelentések is, miután a 1549–1567 között rendszeresen napirenden volt a ferences rendház török palánkká építése, s ez az 1570-es évekre meg is történt) egyaránt fontos információkat hordoznak.¹²⁷ Forrásaink mindenek előtt azt jelzik, hogy a város két részre, „Magyar-” és „Jászvárosra” oszlott. 1563-ban egy adásvétel kapcsán megtudjuk, hogy Jászvárosnak külön bírāja, 15 esküdteje van (önálló magisztrátus, saját pecséttel), s a két városrész közti határt a Zagyva képezi. Gyárfás – Bél Mátyás 1737 körüli állapotokra vonatkozó adatára hivatkozva – azt valószínűsítette, hogy a Zagyva keleti partján terült el Jászváros, a nyugati part a Magyarváros lehetett.¹²⁸ Nyilván ezen – még XV. századi előzményekre visszanyúló – helyzettel hozható összefüggésbe, hogy Berény három középkori eredetű templommal is rendelkezett. Ezek egyike az 1472-ben alapított ferences rendház gótikus Szűz Mária temploma volt (a XVI. századi egri források harangtornyát, cintermének külső falát és kolostorépületeit is említik). Az ugyancsak a ferencesek által emelt Szent László kápolna a Zagyva parton állt, maradványait 1929-ben bontották el végleg. Végül a mezőváros ugyancsak gótikus plébánia temploma említendő, melynek megépülését Komáromy József a XIV. századra, Selmeczi László inkább a XV. század közepére

123. 1407, 1412, 1428, 1438, 1442, 1446, 1458, 1469: GYÁRFÁS III. 93-95, 188, 235, 245-246, 249, 272, 439, 495-497, 565-566, 590-591, 606-607, 616-617, 637-638, 665, 679-680.

124. GYÁRFÁS III. 437, 689-693, 686-695.

125. KUBINYI 2000. 70; BELÉNYESI-SZEBENI 2000. 147; LANGÓ 2006.

126. SELMECZI 1992a. 179, 221-222; UÓ 1992b. 13-15; LANGÓ 2006.

127. GYÁRFÁS IV. 72-74, 87-88, 99-102, 114-15; FEKETE 1968. 73-76; BOTKA 1988. 186-87, 212-213.

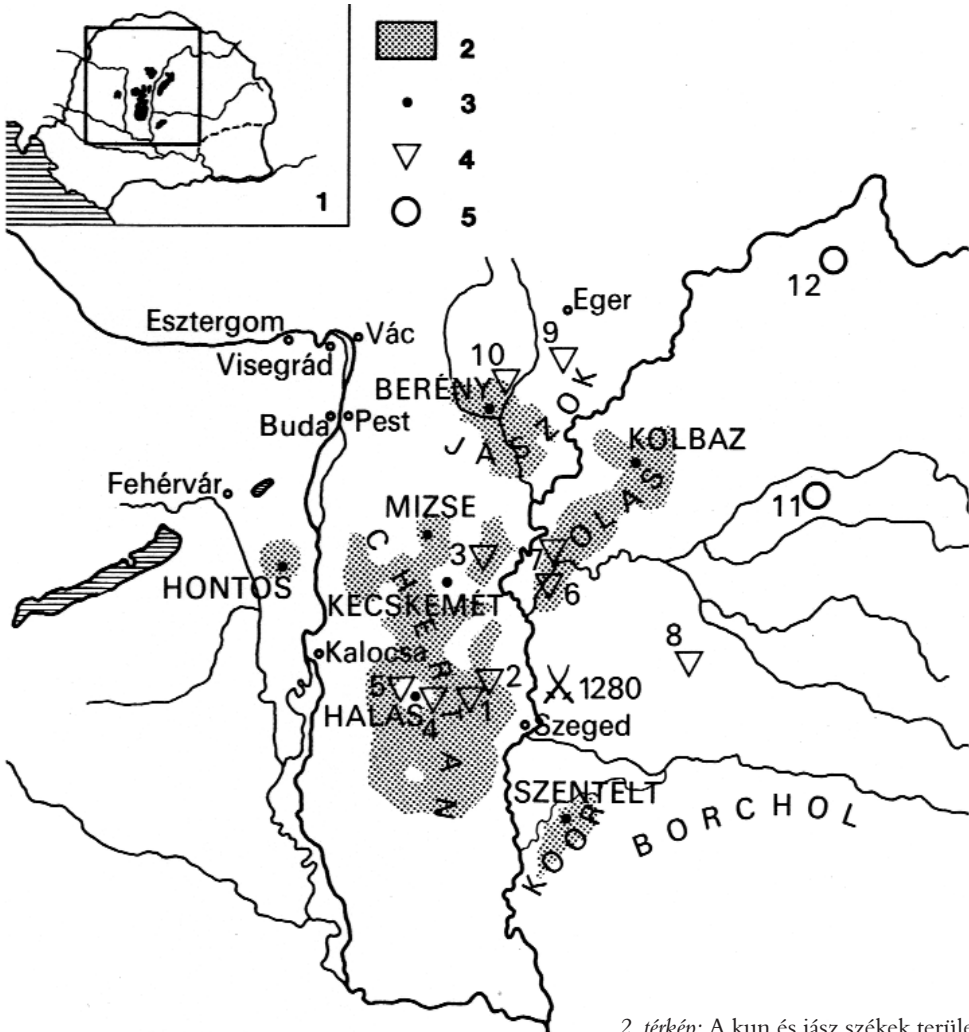
128. GYÁRFÁS III. 99-102.

valószínűsítette. Ezt figyelembe véve nem tűnk véletlennek, hogy 1550-ben Jászberényben három papot írnak össze.¹²⁹ Az 1560-as évek elején azt is megtudjuk, hogy – a budai pasa engedélyével – a mezőváros felekezetei e templomokat felosztották. A plébánia templomot a katolikusok és a reformátusok közösen használták, a ferences kolostor templomát a katolikusok látogatták, a Szent László kápolna a reformátusoknak jutott. Felvethető, hogy az egyházak felekezeti megoszlása nem független a magyar és jász városrészek elkülönülésétől sem (a magyar lakosság protestáns, a jász lakosság katolikus).

A fentiek nyomán mindenek előtt megállapíthatjuk, hogy e rendkívül ígéretes írott források maguk is hangsúlyozzák az intenzívebb régészeti kutatások, szisztematikus topográfiai kutatások hiányát. A jelenleginél pontosabb kép kialakításához elengedhetetlen volna a régészeti forrásanyagból nyerhető többlet információk beépítése. Ami viszont e nélkül is világosan látszik: Berény – egyfajta „külön utas” fejlődés eredményeként – közönséges jász szállásként volt képes a mezővárosi szintre eljutni. Mint láttuk, azok a kun székközpontok, amelyek az adott szék törzsterületén kun szállásokból alakultak ki (Kolbazsállás, Hantosegyháza, Mizse), települési jellegüket tekintve falusias szinten rekedtek meg. A másik fontos tanulság, hogy Berény középkor végi mezővárosi szintre emelkedése a Kecskemét és Halas esetében feltételezhető kun bevándorlással ellentétes folyamatot eredményezett: tömeges magyar migrációt egy jász településre.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a XV–XVI. századi székközpontok – mint a kun és jász közösségek bírói és önkormányzati fórumai, egyben a budai várnagy officálisai által szedett királyi adók begyűjtési helyei – nem követnek egységes települési mintát, hanem több – sajátos történelmi helyzetek eredményeként kialakult – típusba sorolhatók. Az új központok sokszor nem az eredeti nemzetségi centrumokból alakultak ki, hanem a kun székek területén szigetszerűen fennmaradt – fontos útcsomópontokban fekvő, jelentős regionális piacközpontként is szolgáló – magyar mezővárosokba költöztek be (Kecskemét-szék, Szentelt-szék). Lényegében e körbe vonható a Halas-szék is, mely a XIII–XIV. század fordulójától a XIV. század végéig ugyan kun nemzetségfői szállásként működött, ezt követően azonban a kunokat kiotasították. A település – bár továbbra is befogadta a kun széket – magyar mezővárossá vált, s nem volt többé része a kun területnek. Régészeti vonatkozásban külön érdekessége e székközpontok problémájának, s további kutatása tárgya lehet, hogy e magyar mezővárosok vajon rendelkeztek-e kun „kolóniával”, ami – templom körüli temetőik anyagában, vagy önálló negyedek formájában a településszerkezetben – esetleg kimutatható? Más fejlődési utat járhatott be Jászberény. Eredetileg jász szállás volt, azonban a XV. század utolsó harmadában mezővárosi rangra emelkedett. A XVI. századi írott források és közvetett régészeti adatok – talán a XV. századi időszakra is visszavezethetően – egyértelműen jelzik az egymástól jogilag és területileg egyaránt

129. SELMECZI 1992a. 179, 221–222; UÓ 1992b. 13–15.

hangsúlyosan elváló jász és magyar városrészek meglétét. Ebben az esetben az utólagos magyar bevándorlás feltételezhető. Végül külön csoportot alkotnak a kun törzsterületen maradt, s vélhetően az archaikus nemzetségi centrumokból kialakult székközpontok (Hantos-szék, Kolbáz-szék, Kara- vagy Mizse-szék). Közös jellemzőjük, hogy fejlődésük mindvégig megrekedt a falusi szinten, s a mezővárosok társult előnyeinek hiányában a török hódoltság korát követően – mint a kun autonómia központjai – nem éledtek újjá. Igen szemléletes példa erre a Kolbáz-szék esete: az 1683-ban elpusztult Kolbáz-szállás többé nem népesült újra, funkcióját a XVIII–XIX. század folyamán egy korábban alárendelt, de idővel a mezővárosi fejlődés útjára lépett kun település, Karcag vette át. Végezetül, be kell látnunk: a felgyűlt információk még ma sem elegendőek arra, hogy általuk megbízható, többé-kevésbé világos képet alkothas-

sunk a kérdéskör minden eleméről. Arra azonban feltétlenül elégségesnek bizonyultak, hogy általuk megvonhassuk az eddigi kutatások mérlegét: az egyes székek esetében hol tartunk, meddig jutottunk. Segítségükkel a problémakör egyes vonatkozásaiban előre vivő kérdések, jövőbeni kutatási irányok fogalmazódhattak meg, melyekkel talán a hajdani tanítvány is bátran tiszteleghet mestere előtt.

Rövidítések

BELÉNYESY–SZEZENI 2000

BELÉNYESY Károly – SZEZENI A.: Jászfényszaru középkori temploma. In: *Szállástól a mezővárosig. Tanulmányok Jászfényszaru és a Jászság múltjából*. Szerk. LANGÓ Péter. Jászfényszaru 2000. 145-163.

BICZÓ 1976

BICZÓ Piroska: Jelentés a kecskeméti Kossuth téren végzett ásatásról. *Cumania* 4 (1976). 329-360.

BOROVSKY 1912

BOROVSKY Samu (szerk.): *Torontál vármegye története*. (Magyarország vármegyéi és városai). Budapest 1912.

BOTKA 1988

BOTKA János: Latin és magyar nyelvű források a jászság XVI–XVII. századi történetéhez. *Szolnok Megyei Levéltári Füzetek* 11 (1988). 181-345.

BOTKA 2000

BOTKA János: *Kunok-jászok katonáskodása és ünnepi bandériumai a betelepüléstől a Kiegyezésig*. Budapest 2000.

CSÁNKI

CSÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. I-III, V. Budapest 1890–1913.

FEKETE 1968

FEKETE Lajos: A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény 1968.

FENYVESI 1987

FENYVESI László: A Kiskunság a török időkben. In: *A Jászkunság kutatása 1985*. Szerk. FAZEKAS István – SZABÓ László – SZTRINKÓ István. Kecskemét–Szolnok 1987. 215-301.

FODOR 1942

FODOR Ferenc: *A Jászság életrajza*. Budapest 1942.

FÜGEDI 1981

FÜGEDI Erik: Mezővárosaink kialakulása a XIV. században. In: *Uő: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorból*. Budapest 1981. 336-363.

GALLINA 1999

GALLINA Zsolt: Árpád-kori és középkori templomok Kiskunhalas környékén. In: *Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára*. Szerk. SZAKÁL Aurél. (Halasi Múzeum 1). Kiskunhalas 1999. 83-108.

GYÁRFÁS

GYÁRFÁS István: *A jász-kunok története*. I-IV. Kecskemét–Szolnok–Budapest 1870–1885.

GYÖRFFY 1959

GYÖRFFY György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest, 1959.

GYÖRFFY 1990

GYÖRFFY György: *A magyarság keleti elemei*. Budapest 1990

GYÖRFFY

GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I-IV. Budapest 1963–1998.

H. KOLBA 1976

H. KOLBA Judit: Sigillum civitatis Kechkemeth. *Cumania* 4 (1976). 311-327.

HALÁSZ–JANÓ 1965

HALÁSZ G. – JANÓ Ákos: *Kiskunhalas története a felszabadulásig*. (Kiskunhalas. Helytörténeti monográfia I). Szerk. JANÓ Ákos. Kiskunhalas 1965.

HATHÁZI 1987

HATHÁZI Gábor: Adatok a Hantos-széki kunok településtörténetéhez. In: *A Jászkunság kutatása 1985*. Szerk. FAZEKAS István – SZABÓ László – SZTRINKÓ István. Kecskemét–Szolnok 1987. 29-65.

HATHÁZI 1988

HATHÁZI Gábor: XIV. századi ruhakorongpár Sárosról és viselettörténeti kapcsolatai. *ArchÉrt* 114 (1987–1988). 106-120.

- HATHÁZI 1996 HATHÁZI Gábor: Besenyők és kunok a Mezőföldön. In: *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és Mezőföldön*. Szerk. HAVASSY Péter. Gyula 1996. 39-56.
- HATHÁZI 2000 HATHÁZI Gábor: Halas kun székközpont és magyar mezőváros a középkorban. In: *Kiskunhalas története I. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a törökkor végéig*. Szerk. Ö. KOVÁCS József – SZAKÁL Aurél. Kiskunhalas 2000. 169-302.
- HATHÁZI 2004 HATHÁZI Gábor: *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon*. (Opuscula Hungarica V). Szerk. SIMONYI Erika. Budapest 2004.
- HATHÁZI 2005 HATHÁZI Gábor: *Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén*. Kiskunhalas 2005.
- HOLL 1985 HOLL Imre: Mittelalterliche Dorfgrundrisse in Ungarn. *MittArchInst* 14 (1985). 243-249, 339-342.
- HORNYIK HORNYIK János: *Kecskemét város története, oklevéltárral*. I-IV. Kecskemét 1860–1864.
- HORNYIK 1927 HORNYIK János: *Kecskemét város gazdasági fejlődésének története*. Kecskemét 1927.
- HORVÁTH 2001 HORVÁTH Ferenc: *A csengelei kunok ura és népe*. Budapest 2001.
- IVÁNYOSI-SZABÓ 2002 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: Kecskemét története 1541-ig. In: *Kecskemét története 1849-ig*. Főszerk. BÁRTH János. Kecskemét 2002. 89-171.
- KÁLDY-NAGY 1985 KÁLDY-NAGY Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi adóösszeírásai*. Budapest 1985.
- KARÁCSONYI 1882 KARÁCSONYI János: *A kunok Délmagyarországon*. (Történelmi és Régészeti Értesítő. A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Közlönye). Temesvár 1882.
- KOCSIS 1998 KOCSIS Gyula: A jászági társadalom rétegei a 14–16. században. *Népi Kultúra – Népi Társadalom. A MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* 19 (1998). 27-41.
- KOCSIS 2002 KOCSIS Gyula: Kecskemét története a török hódoltság idején. In: *Kecskemét története 1849-ig*. Főszerk. BÁRTH János. Kecskemét 2002. 173-227.
- KOLLÁR 2000 KOLLÁR T. (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged 2000.
- KRING 1932 KRING Miklós: Kun és jász társadalmemek a középkorban. *Századok* 66 (1932). 35-63, 169-188.
- KUBINYI 1989 KUBINYI András: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori délnyugat-Magyarország. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 1 (1989). 319-330.
- KUBINYI 2000 KUBINYI András: *Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szeged 2000.
- KUBINYI 2005 KUBINYI András: Székesfehérvár helye a késő középkori Magyarország városhálózatában, valamint Fejér vármegye központi helyei között. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székesfehérvár tiszteletére*. (Monumenta Historica Budapestiensia XIV). Szerk. ERDEI Gyöngyi – NAGY Balázs. Budapest 2005. 277-284.
- LANGÓ 2000 LANGÓ Péter: A jászok korai történetének megítélése a 19–20. században. *A Jász Múzeum Évkönyve* (1975–2000). 151-176.
- LANGÓ 2001 LANGÓ Péter: Jászok a középkori Pilis megyében. *Limes* 2001/1-2. 121-134.
- MÁLYUSZ 1939 MÁLYUSZ Elemér: A középkori magyar nemzetiségi politika. I-II. *Századok* 73 (1939). 257-294, 385-448.
- MÁNDOKY KONGUR 1972 MÁNDOKY KONGUR István: A Hantos-széki kunok. *Székesfehérvár Évszázadai* 2 (1972). 73-82.
- MARJAI SZABÓ 1945 MARJAI SZABÓ L.: A kunok betelepítése és az állandó szállások kialakulása a Nagykunság területén. *Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve* 1 (1944–1945). 97-105.

- MÉRI 1954 MÉRI István: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásátások eredményeiről II. *ArchÉrt* 81 (1954). 138-154.
- NAGY SZEDER 1923 NAGY SZEDER István: *Adatok Kiskun-Halás Város történetéhez*. Kiskun-Halás 1923.
- NAGY SZEDER 1926 NAGY SZEDER István: *Kiskun-Halás Város Története Oklevéltárral*. Kiskun-Halás 1926.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1974 PÁLÓCZI HORVÁTH András: A kunok megtelepedése Magyarországon. *ArchÉrt* 101 (1974). 244-258.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1986a PÁLÓCZI HORVÁTH András: Szállások, halmok, temetők (Kistűjszállás település-története az őskortól a török kor végéig). In: *Kistűjszállás város története I.* Szerk. SZABÓ László. Kistűjszállás 1986. 99-170.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1986b PÁLÓCZI HORVÁTH András: Régészeti és településtörténeti adatok a kunok letelepedéséhez. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk. NOVÁK László – SELMECZI László Nagykovács 1986. 215-236.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1987 PÁLÓCZI HORVÁTH András: Középkori településtörténeti kutatások a Nagykunságon. In: *A Jászkunság kutatása 1985*. Szerk. FAZEKAS István – SZABÓ László – SZTRINKÓ István. Kecskemét–Szolnok 1987. 11-28.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1989 PÁLÓCZI HORVÁTH András: Agrártörténeti emlékek a középkori Szentkirály faluban. Gazdasági épületek a 4-4/a. ház beltelkén. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* (1988–1989). 69-94.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1992 PÁLÓCZI HORVÁTH András: Túrkeve története a honfoglalástól a török idők végéig. In: *Túrkeve földje és népe I.* Szerk. ÖRSI Julianna. Túrkeve 1992. 49-112.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1994 PÁLÓCZI HORVÁTH András: *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában*. Karcag 1994.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1998 PÁLÓCZI HORVÁTH András: Variations morphologiques des villages désertés en Hongrie et la société rurale du Moyen ge. In: *Ruralia II.* (Pomátky archeologické – Supplementum 11). Praha 1998. 192-203.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 2001 PÁLÓCZI HORVÁTH András: Falupusztásodás a Nagykunságon. In: *A Jászkunság kutatása 2000*. Szerk. BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet – HORTINÉ BATHÓ Edit – KISS Erika. Jászberény–Kiskunfélegyháza 2001. 47-55.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 2005 PÁLÓCZI HORVÁTH András: Az alföldi késő középkori lakóház: vázszerkezetek és falazatok. In: *Hagyomány és változás a népi kultúrában. Tanulmányok a hatvan esztendő Dám László tiszteletére*. Szerk. SZABÓ Sarolta. Nyíregyháza 2005. 95-130.
- PAPP 1931 PAPP László: Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki falvak helyén. *Néprajzi Értesítő* 23 (1931). 137-152.
- PÁRNICZKY 1977 PESTY Frigyes: Fejér megye helységnévtára. Bevezette, jegyzetekkel ellátta PÁRNICZKY J. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 11 (1977). 161-305.
- RÁSONYI 1981 RÁSONYI László: *Hidak a Dunán*. Budapest 1981.
- SELMECZI 1992a SELMECZI László: *Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról*. (Folklor és Etnográfia 64). Debrecen 1992.

- SELMECZI 1992b SELMECZI László: *A négyszállási I. számú jász temető*. (BTM Műhely 4). Budapest 1992.
- SELMECZI 1996a SELMECZI László: Régészeti kutatások a Nagykunságon. In: *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és Mezőföldön*. Szerk. HAVASSY Péter. Gyula 1996. 59-66.
- SELMECZI 1996b SELMECZI László: A magyarországi jászok régészeti kutatása. In: *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és Mezőföldön*. Szerk. HAVASSY Péter. Gyula 1996. 83-87.
- SELMECZI 1996c SELMECZI László: A jászok betelepülése a régészeti leletek tükrében. In: *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és Mezőföldön*. Szerk. HAVASSY Péter. Gyula 1996. 69-80.
- SELMECZI 2005a SELMECZI László: A jászok társadalma a 13–16. században. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. (Monumenta Historica Budapestiensia XIV). Szerk. ERDEI Gyöngyi – NAGY Balázs. Budapest 2005. 187-201.
- SELMECZI 2005b SELMECZI László: A jászok betelepülése Magyarországra. In: *Jogszabályok-jogszokások. A Jászkunság kutatása 2005*. Szerk. B. MOLNÁR Erzsébet. Kiskunfélegyháza 2005. 27-60.
- SZABÓ 1938 SZABÓ Kálmán: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. (Kulturgeschichtliche Denkmäler der ungarischen Tiefebene). (Bibliotheca Humanitatis Historica III). Budapest 1938.
- SZABÓ 1979 SZABÓ László: *A jász etnikai csoport I*. Szolnok 1979.
- SZABÓ 1981 SZABÓ László: A jász öntudat alakváltozásai. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* 1981. 129-148.
- SZAKÁLY 2000 SZAKÁLY Ferenc: Kiskunhalas a török uralom alatt. In: *Kiskunhalas története 1. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a törökör végéig*. Szerk. Ö. KOVÁCS József – SZAKÁLY Aurél. Kiskunhalas 2000. 303-379.
- SZAMOTA 1902–1906 SZAMOTA István: *Magyar oklevél-szótár*. Budapest 1902–1906.
- TAKÁCS 2004 TAKÁCS Miklós: Kamanec mezőváros topográfája (egy újonnan közölt, 1716-os térkép alapján). „*Quasi liber et pictura*”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Szerk. KOVÁCS Gyöngyi. Budapest 2004. 511-516.
- V. SZÉKELY 2002 V. SZÉKELY György: Kecskemét Árpád-kori régészeti emlékei. In: *Kecskemét története 1849-ig*. Főszerk. BÁRTH János. Kecskemét 2002. 43-88.
- ZsO *Zsigmond-kori oklevéltár*. I-VII. (1387–1420) Szerk. MÁLYUSZ Elemér – BORSA Iván. Budapest 1951–2001.

ZUSAMMENFASSUNG

ZUR FRAGE DER AMTSITZE DER KUMANISCHEN UND JAZYGISCHEN STÜHLE
Gábor Hatházi

Eine bestimmende Gruppe der "Nationalitäten" im ungarischen Königreich bildeten diejenigen Völker, wie die türkischsprachigen Kumanen und iranischen Jazygen, die vor den Tartaren geflohen, von den osteuropäischen Steppen in das Karpatenbecken gekommen waren. Für ihre zweite (im Jahr 1246), endgültige Aufnahme, nämlich für die ihnen zugesicherten Felder und Privilegien zur Ansiedlung (Verwaltungs- und Gerichtsautonomie, partielle Steuer- bzw. Zollfreiheit) bildeten sie im Gegenzug fast anderthalb Jahrhunderte lang das Rückgrad der königlichen leichten Kavallerie.

In den sich relativ geschlossen angesiedelten sechs kumanischen und einem jazygischen Stamm wurden innerhalb einiger Generationen sehr bedeutende assimilations-feudalische Prozesse durchgesetzt (seßhafte, ackerbautreibende Lebensart und die Übernahme des Christentums). Im Gegenzug haben aber diese Völker nicht nur ihre Steppenkultur, sondern auch ihren wichtigsten militärischen Wert, die nomadische Kampfart, aufgegeben. Das Ergebnis macht sich in der Regierungszeit König Sigismunds (1387–1437) bemerkbar. Die Kampfart der Kumanen und Jazygen waren für den Herrscher nicht mehr ausreichend, der in dieser Periode nicht nur gegen den ständigen Budgetmangel anzukämpfen hatte, er betrieb auch wegen der türkischen Gefahr gleichzeitig die Heeresreform. Ab der Wende vom 14. zum 15. Jh. rechnete der König mit den Dienstleistungen dieser Völker nur als Steuerobjekte, ihre Wehrpflicht wandelte sich in Steuerleistung um. So wurde auch die Gentilorganisation nomadischen Ursprungs, die sich an die militärische Funktion anpasste, durch das System der Stühle abgelöst, welches auf eine herrschaftliche Wirtschaft wirkende feudale Gebietsverwaltung hindeutet.

Anhand der schriftlichen und archäologischen Quellen will dieser Beitrag die Ausbildung der Zentren dieser Stühle, wie auch die gemeinsamen Merkmale und eventuellen Eigenarten des Siedlungscharakters untersuchen, die sich aus der neuen Funktion ergaben.

Es ist feststellbar dass diese Zentren des 15-16. Jhs. – die zugleich Foren der Gerichts- und Selbstverwaltung in den kumanischen und jazygischen Gesellschaften waren, auch als Orte des Einhebens der königlichen Steuer durch die Offizialen des Ofener Burggrafs funktionierten – keinem einheitlichen Siedlungstyp folgend, sondern sie können als Ergebnis ihrer eigenartigen historischen Lage wegen in mehrere Gruppen gegliedert werden.

Diese neuen Zentren sind häufig nicht aus den ursprünglichen Gentilzentren entstanden, sondern zogen sich in die ungarischen Marktflecken hinein, die auf dem Gebiet der kumanischen Stühle inselartig weiterlebten und zugleich an wichtigen wirtschaftlichen Knotenpunkten der Region lagen (Keckskemét-Stuhl, Szentelt-Stuhl). Grundsätzlich gehört zu diesem Kreis auch der Halas Stuhl, der obzwar ab der Wende vom 13. zum 14. Jh. bis Ende des 14. Jhs. als kumanisches Gentilzentrum wirkte, wurden aber danach die Kumanen des Gebietes verwiesen. Diese Siedlung wurde zum ungarischen Marktflecken und obwohl dieses auch im Weiteren den kumanischen Stuhl aufnahm, gehörte er nicht mehr dem kumanischen Gebiet an. Archäologische Besonderheit dieser Stuhlzentren und es kann Gegenstand weiterer Forschungen sein, ob in diesen ungarischen Marktflecken kumanische "Diasporen" zu finden waren, die vielleicht – entweder im Fundmaterial der Friedhöfe um die Kirche, oder in der Form selbständiger Stadtviertel – nachweisbar sind?

Einen anderen Entwicklungsweg sollte Jászberény haben. Ursprünglich war es ein jazygisches Quartier (ung. *szállás*), im letzten Viertel des 15. Jhs. erreichte es aber die Würde eines Marktfleckens. Die schriftlichen Quellen und archäologischen Daten des 16. Jhs. – vielleicht sogar auch bis auf das 15. Jh. zurückführbar – zeigen eindeutig die voneinander rechtlich und territorial unabhängige Existenz der jazygischen und ungarischen Stadtviertel. In diesem Fall ist eine nachträgliche ungarische Einwanderung anzunehmen.

Zuletzt bilden eine Sondergruppe diejenigen Stuhlzentren, die auf dem kumanischen Stammgebiet blieben und sich aus den ursprünglichen Gentilzentren herausgebildet haben sollten (Hantos-Stuhl, Kolbáz-Stuhl, Kara- oder Mizse-Stuhl). Allen gemeinsam ist, dass sie für immer auf dem Niveau eines Dorfes verblieben waren, und wurden ohne Vorzüge der Marktflecken nach der Türken-Zeit – als Zentren der kumanischen Autonomie – nicht mehr zum Leben erweckt. Als sehr anschauliches Beispiel dient Kolbáz-Stuhl: Kolbáz-szállás wurde 1683 zerstört und nie wieder bevölkert. Seine Funktionen übernahm im Laufe des 18-19. Jhs. eine früher unterworfenen, später aber sich zum Marktflecken entwickelte kumanische Siedlung, Karcag.